

115119 [3]

GIEOGRAFJA SZKOLNA

(ELEMENTARNA)

według

KIRCHHOFFA, LANGENBECKA, NAŁKOWSKIEGO, PAHDEGO,
RICHTERA, SCHRADERA, SUPANA i innych.

napisała

ANNA NAŁKOWSKA

20

CZĘŚĆ III.

EUROPA

objaśniona 84 rysunkami

WYDAWNICTWO M. ARCTA W WARSZAWIE

1907

Smithsonian
GGR 5

GIEOGRAFJA SZKOLNA

Część III.

Ar. 1100/10/11/12

GIEOGRAFJA SZKOLNA

(ELEMENTARNA)

według

KIRCHHOFFA, LANGENBECKA, NAŁKOWSKIEGO, PAIDEGO, RICHTERA,
SCHRADERA, SUPANA i innych

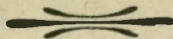
napięła

ANNA NAŁKOWSKA

CZEŚĆ III.

E U R O P A

CBGiOŚ, ul. Twarda 51/55
tel. 0 22 69-78-773

Wa5149904

WARSZAWA
NAKLADEM I DRUKIEM M. ARCTA

1907

<http://rcin.org.pl>

Zastrzega się własność i naśladowictwo rysunków.

M5.119[3]

EUROPA.

RZUT OKA OGÓLNY.

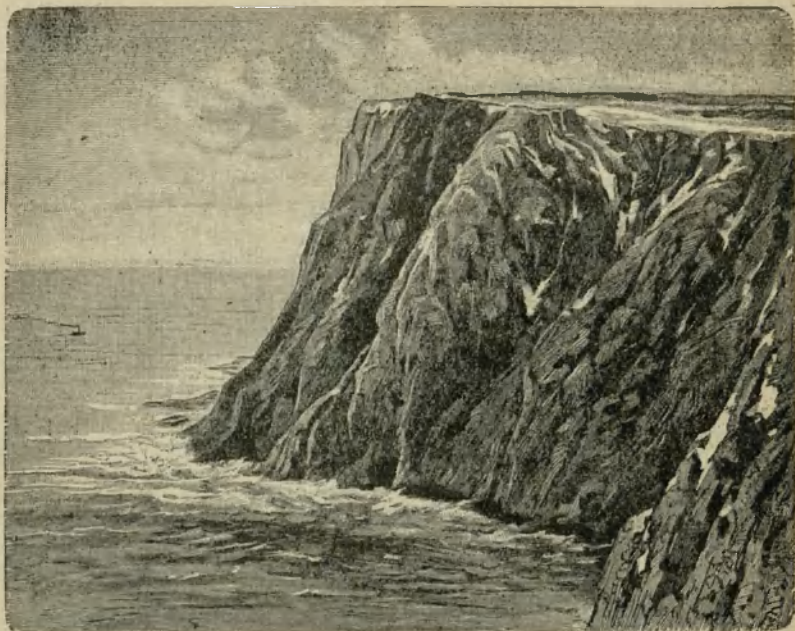
Położenie.

1. Europa, jak to już jej nazwa*) wskazuje, leży na zachód od Azji i stanowi jej północno-zachodni, silnie rozczłonkowany **półwysep**. Półwysep ten jest jednak tak wyraźnie oddzielony od reszty lądu Azjatyckiego górami (**Uralskimi i Kaukaskimi**) i morzami (**Kaspijskim i Czarnym**), tak znacznie przewyższa wielkością inne półwyspy Azji, i wogóle tak bardzo różni się od tej ostatniej wielu właściwościami geograficznymi, oraz historją, że zasługuje, by ją uważać za odrębną, samoistną **część świata**.

Uwaga. Mapki dodane do niniejszej książki mają na celu nie zastąpienie atlasu, lecz ułatwienie w orjentowaniu się, a to przez ograniczenie ilości szczegółów, oraz uwydatnienie stosunków fizycznych (orohydrograficznych), które w atlasach wskutek licznych napisów oraz kolorowania granic politycznych ulegają zamgleniu.

W mapkach tych użyłam, za przykładem Kirchhoffa, siatki prostolinijnej (lub łamanej), która niewiele zmienia kontury krajów, a bardzo ułatwia rysunek, tak, iż uczący się mogą łatwo mapy te kopjować, a nawet powiększać.

*) Fenickie ereb=zachód, azi=wschód.

Rys. 1. Przylądek Nordkap.

2. Najbardziej na północ wysuniętym swym punktem, przylądkiem **Nordkap** (przyl. Północny) (rys. 1). Europa sięga 71° szer. półn.; najbardziej południowym — przylądkiem **Taryfa** sięga 37° szer. półn.; najdalej na zachód sięgającym przylądkiem **La Roca** dochodzi do 8-go stopnia długości wschodniej od Ferro; na wschód zaś na **Uralu**—do 85° długości wschodniej od Ferro.

Kształt wybrzeży.

3. Pominąwszy wschodnią granicę lądową, Europa jest zewsząd oblana morzami, które wrzynając się w ląd, rozczłonkują go na liczne wyspy i półwyspy;

w miarę posuwania się ku zachodowi, rozczłonkowania się mnożą, a pień lądowy się zwęża.

4. Z północy oblewa Europę **Ocean Lodowaty**, który wdziera się w ląd **morzem Białym** i odcina od lądu półwysep **Kola**, z północo-zachodu i zachodu — **Ocean Antlantycki**, który wrzyna się w ląd **morzem Północnym**, (Niemieckim) i **Baltyckim**, oraz **kanalem La Manche**, oddzielając trzy północne rozgałęzienia: **półwysep Skandynawski**, **Jutlandzki** i **wyspy Brytańskie**.

Ta północno-zachodnia część Europy przypomina nieco pod względem kształtu wybrzeży północno-wschodnią część Ameryki Północnej. Obie części posiadają morza śródziemne zamknięte półwyspami i wyspami (Bałtyk — zatoka Hudsonska); obie posiadają wielkie skaliste fjordowe półwyspy (Skandynawja — Labrador); obie posiadają morza skrajne, zamknięte oderwanemi od lądu wyspami (morze Niemieckie, zamknięte wyspami Brytańskimi, zatoka Św. Wawrzyńca — wyspą New Foundland).

Morza, oblewające te wybrzeża, różnią się jednak znacznie pod względem temperatury: wybrzeże Ameryki oblewa prąd zimny, Labradorski, płynący z północy; wybrzeże Europy oblewa prąd ciepły, Golfstrom (Zatokowy), płynący z południa.

Na zachodzie Atlantyck wrzyna się jeszcze raz w ląd Europy i tworzy rozwartą zatokę albo morze **Biskajskie**.

Z południa oblewa Europę **morze Śródziemne**, część oceanu Atlantyckiego, łącząca się z nim płytką i wąską cieśniną **Gibraltarską**; morze to, wrzynając się na północ w ląd Europy, tworzy trzy południowe jej rozgałęzienia — **półwyspy: Pirenejski, Apeniński i Bałkański** z sąsiednimi wyspami*); półwyspy te zbliżają się swemi południowymi kończynami ku sąsiednim częściom świata.

Środkowy z półwyspów, Apeniński, z wyspą **Sycy-**

*) Porów. rozgałęzienie południowe Azji i Ameryki Północnej.

lją, wydłużając się ku Afryce, dzieli morze Śródziemne na dwa wodozbiory: zachodni i wschodni; pierwszy, mniejszy, dzieli się wyspami **Korsyką** i **Sardynją** na dwie części, z których część wschodnia stanowi trójkątne morze **Tyreńskie**. Wodozbiór wschodni jest większy i przez zbliżenie się półwyspu Bałkańskiego do Afryki i do Azji tworzy na zachodzie morze **Jońskie**, prowadzące przez cieśninę **Otranto** do długiego i wąskiego morza **Adrjatyckiego**; na wschodzie — morze **Egiejskie** i **Czarne**. Dwa ostatnie morza są połączone wąską cieśniną **Dardanelską**, morzem **Marmara** i cieśniną **Bosfor**, która w najwyższym miejscu wynosi $1\frac{1}{2}$ km.

Największych głębokości sięga morze Śródziemne w morzach Jońskim i Tyreńskim (blisko 4000 m.). Głębie te oddzielone są od siebie południową częścią półwyspu Apenińskiego, Sycylją i ciągnącą się ku Afryce mielizną (300 m. głęboką).

Mielizna ta pozwala przypuszczać dawniejsze połączenie Europy z Afryką, tymbardziej, że na Sycylji spotykamy kości hipopotama i słonia, żyjących obecnie w Afryce. Płytkiemii są również części północne morza Adrjatyckiego i Czarnego, których głębokość nie przenosi 100 m.

Słoność morza Śródziemnego jest większa, niż innych mórz, oblewających Europę, albowiem leżąc w niższych szerokościach, paruje ono silniej, a rzeki, uchodzące doń, są nieznaczne. Zato morze Czarne, zasilane znacznymi rzekami (jak Dunaj, Dniepr), jest o połowę mniej słone niż Śródziemne, mimo nieznacznej różnicy położenia tych mórz.

Średnia temperatura wód morza Śródziemnego jest wyższa, niż innych mórz, leżących na tej samej szerokości: powodem tego jest płytkość cieśniny Gibraltarskiej, której dno stanowi wysoki próg, niedopuszczający zim-

nych wód głębinowych z Atlantyku do morza Śródziemnego *).

Morze Śródziemne miało od najdawniejszych czasów ważne znaczenie dziejowe; wkoło niego osiadły liczne narody, które z powodu silnego rozczłonkowania morza, a zatem łatwej komunikacji, porozumiewały się między sobą, prowadziły handel, udzielały sobie wzajemnie różnych wynalazków. Wybrzeża tego morza były ogniskiem starożytnej kultury.

Rys. 2. Przekrój podłużny cieśniny Gibraltarskiej.

Po odkryciu Ameryki morze Śródziemne straciło chwilowo na znaczeniu, na widownię dziejową wystąpił ocean Atlantycki i krainy nad nim leżące.

Lecz w nowszych czasach, dzięki przekopaniu przesmyku Suezkiego, morze Śródziemne na nowo odzyskuje utracone znaczenie: służy bowiem jako droga do Indji. To też Anglicy, którzy posiadają tam obszerne kolonie, zajęli wszystkie dogodne punkty, leżące na tej drodze.)

*) Wody głębinowe morza na wschód tego progu mają mniej więcej około $+ 13^{\circ}$, podczas gdy temperatura wód oceanu po zachodniej stronie progu wynosi na tej samej głębokości $+ 4^{\circ}$ (obacz rys 2).

Kształt powierzchni.

5. Pod względem kształtu powierzchni, Europa dzieli się na dwie zupełnie różne części: **wschodnią i zachodnią**. **Wschodnia**, nizinna, sięgająca gór granicznych Uralu i Kaukazu, zlewa się na północ od morza Kaspijskiego z **sąsiednią niziną Azjatycką**; nizina Wschodnio-Europejska jest urozmaicona wyniosłościami, z których najważniejszą jest wyżyna **Centralna**. **Zachodnia**, **górzysta**, stanowiąca dalszy ciąg pasa górskiego azjatyckiego, przedstawia liczne samodzielne **systematy górskie** o bardzo rozmaitej wysokości i kierunku rozciągania. Ale nawet najwyższe systematy górskie Europy nie mogą się równać z olbrzymami górskimi Azji i Ameryki; jeszcze bardziej można to powiedzieć o wyżynach europejskich, których obszary i wysokości są bardzo nieznaczące.

6. Głównym, najwyższym pniem górskim w Europie są **Alpy**, ciągnące się z południo-zachodu ku północowschodowi łukiem, wygiętym ku północy.

Góry te wysyłają trzy znaczniejsze odnogi: **Apeniny**, **góry zachodniej części półwyspu Bałkańskiego** i **Karpaty**.

Dwie pierwsze ciągną się równolegle z północozachodu ku południowschodowi, łukami, wygiętymi ku północowschodowi, oddzielenymi od siebie **Adryatykiem** i niziną **Po**; trzecia tylko, w swej północnej części, kierunkiem i wygięciem łuku jest podobna do poprzednich; południowa zaś jej część skręca się ku zachodowi i tworzy, wspólnie z górami wschodniej części półwyspu Bałkańskiego (**Bałkan**), figurę w kształcie elipsy.

Całe zaś Karpaty razem z Bałkanem tworzą figurę podobną do znaku zapytania.

W północnej swej części Karpaty są oddzielone od gór półwyspu Bałkańskiego niziną **środkiego Dunaju**, w południowej zaś części niziną **dolnego Dunaju**.

7. Do tego głównego, alpejskiego systematu gór europejskich przypierają z zachodu i północy dwa systematy górskie podrzędne: góry **Średnie Francuskie** i góry **Średnie Niemieckie**.

Dalej ku północy, część zachodnia Europy obniża się i tworzy **nizinę Zachodnio-Europejską**, która na wschodzie zlewa się z **niziną Europy Wschodniej**. Na tym przejściu w okolicach Wisły leży **Nizina Polska**.

Zupełnie oderwane, nie mające żadnego związku z poprzednimi górami, są na południu **systematy gór półwyspu Pirenejskiego**, a na północy **góry półwyspu Skandynawskiego** i **wysp Brytańskich**.

8. Z powodu właśnie takiej różnorodności ukształtowania powierzchni wybrzeża Europy są silnie rozczłonkowane, gdyż rozwinięcie linii brzegowej znajduje się w ścisłym związku z ukształtowaniem powierzchni.)

Wody.

9. **Główny dział wodny Europy** ciągnie się z północo-wschodu na południo-zachód, od północnego Uralu, przez nizinę Europy Wschodniej, przez Karpaty, góry Niemieckie, Alpy, krainę górzystą Francji i przez półwysp Pirenejski aż do cieśniny Gibraltarskiej.

Wszystkie **rzeki**, płynące na północo-zachód tej linii, wpadają do oceanu Północnego i Atlantyckiego (morza Bałtyckiego, Niemieckiego, kanału La Manche, zatoki Biskajskiej i wprost do Atlantyku).

Wszystkie rzeki, płynące na południo-wschód tego działu, uchodzą do mórz: Śródziemnego, Czarnego i Kaspjskiego. Do tej ostatniej grupy należą największe rzeki Europy.

10. Rozkład rzek Europy wschodniej jest bardzo prosty: ku północo-zachodowi płyną: **Peczora**, **Dźwina**

Północna, Dźwina Zachodnia i Niemen; ku południo-wschodowi — **Wołga, Don, Dniepr i Dniestr**.

W Europie zachodniej rozkład rzek jest bardziej zakłócony: każdy z głównych półwyspów ma swą oddzielną sieć wodną, a i rzeki samego pnia lądowego płyną w rozmaitych kierunkach. **Wisła, Odra, Elba, i Ren** płyną na północ; **Sekwana, Loara i Garonna** na zachód; **Rodan** z początku na zachód, później na południe, **Dunaj i Po** na wschód.

Rzeki europejskie są bardzo dogodne dla żeglugi, przytym rzeki przeciwnych stoków zbliżają się do siebie w górnych biegach, ułatwiając w Europie wschodniej, jako nizinnej, połączenia kanałowe.

W zachodniej, górzystej Europie tworzą one liczne doliny poprzeczne, ułatwiające przeprowadzenie sieci kolejowych, a nawet w niektórych przerwach w pasmie górskim nadśródnio-morskim (np. między górami Średniemi Francuskiemi a Średniemi Niemieckimi i Alpami) rzeki przeciwnych stoków (**Rodan, Ren, Sekwana**) łączą się także kanałami. W przerwie górskiej między górami Średniemi Niemieckimi a Karpatami jest również projektowany kanał, który ma połączyć system **Dunaju** z systemem **Odry i Wisły**.

11. **Jeziora** zgromadziły się licznie tylko w trzech miejscowościach, a mianowicie w **Alpach**, na **wyspach Wielkiej Brytanji i dokoła Bałtyku**.

Klimat, rośliny i zwierzęta.

12. Europa leży prawie cała w pasie umiarkowanym, tylko najbardziej północny jej kraniec sięga w pas zimny; można ją więc nazwać częścią świata umiarkowaną, podobnie jak Afrykę — częścią świata gorącą.

Klimat Europy jest przytym łagodniejszy i cieplej-

szy, niż klimat innych części świata, leżących na tej samej szerokości; tak np. Skandynawja, usiana miastami, leży na tej samej szerokości, co pokryta wiecznymi lodami Grenlandja; podobnież Labrador, leżący na szerokości gęsto zaludnionych krajów Anglii, Danji i Niemiec północnych, jest pustkowiem, na którym nie dojrzewa zboże. Morza zachodnio-europejskie nigdy nie zamarzają, nawet przyładek Północny jest zawsze wolny od lodów.

Przewagę tę nad innymi częściami świata zawdzięcza Europa ciepłym wiatrom zachodnim, wiejącym od ciepłego Atlantyku (**Golfstrom**) ku lądowi; wiatry te dostają się daleko we wnętrze, nie będąc zbyt tamowane górami, które ciągną się w Europie raczej w kierunku równoleżnikowym, niż południkowym; prócz tego ogrzewający wpływ wywiera też wyjątkowo ciepłe morze Śródziemne (ob. str. 8).

13. Europa zachodnia, położona bliżej Atlantyku, posiada klimat łagodniejszy, niż wschodnia: zimy są tu ciepłe, lata niezbyt upalne; lecz w miarę zbliżania się ku wschodowi, a więc oddalania od morza, zimy stają się coraz ostrzejsze, a lata coraz gorętsze; Europę więc można podzielić pod względem klimatycznym na dwie części: **zachodnią z klimatem morskim i wschodnią z klimatem lądowym.**

14. Odmienny nieco klimat spotykamy w Europie południowej: odznacza się on gorącymi, ubogimi w deszcze latami i łagodnymi, obfitującymi w opady zimami. Jest to **pas nadśródziemnomorski.**

15. Umiarkowane ciepło i dostateczna ilość wilgoci sprzyja prawie wszędzie w Europie rolnictwu; wyjątek stanowią tu tylko kraje, leżące na dalekiej północy, wysokie góry i suche, słone, stepowe krainy nadkaspjskie, na przejściu do Azji.

16. Ze względu na **roślinność**, Europę można podzielić na **trzy pasy równoleżnikowe**, które jednak niezupełnie

ściśle ograniczone są równoleżnikami; pasy te na zachodzie sięgają dalej na północ, niż na wschodzie, i tak:

1) **Pas południowy**, nadśródziemnomorski, t. j. pas drzew z liściem wiecznie zielonym.

2) **Pas środkowy**, pas drzew z liściem opadającym na zimę.

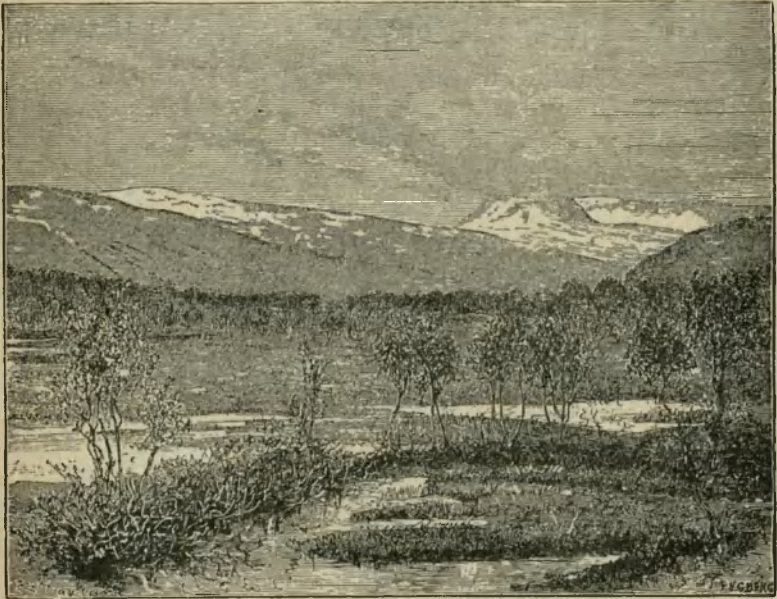
3) **Pas północny**, pas drzew iglastych.

Rys. 3. Krajobraz Nadśródziemnomorski (Okolice Perugji).

W pasie pierwszym nie spotykamy rozległych lasów, miejsce ich zastępują bujnie rosnące zarośla z liściem wiecznie zielonym. Z drzew iglastych spotykamy tu właściwie tylko temu pasowi cyprysy z koroną piramidalną i pinje z koroną rozłożystą. Z liściastych rosną tu: drzewo oliwne, wawrzyn, mirt, a na samym południu palma karłowata, a nawet daktylowa. Letnie upały pozwalają tu dojrzewać figom, cytrynom, pomarańczom i migdałom; tu rośnie również kasztan jadalny, który dostarcza ulubionego pokarmu tutejszym mieszkańcom. Ze zbóż uprawiają przeważnie pszenicę i kukurydzę, w miejscowościach zaś wilgotniejszych — ryż (rys. 3).

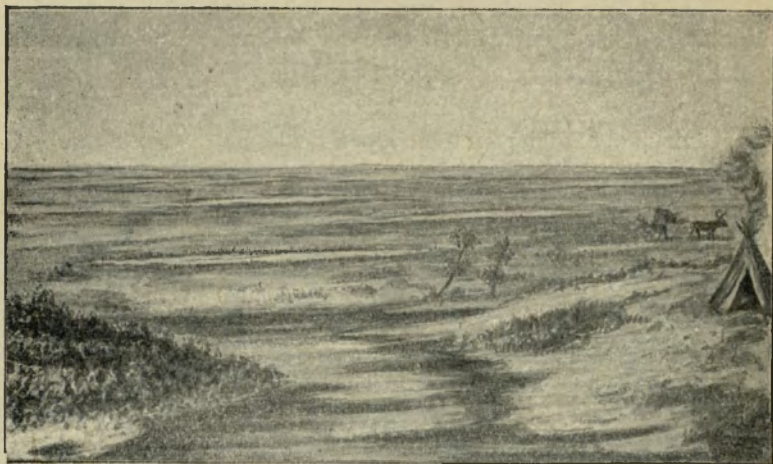
17. Mniej więcej poza 45° szer. północnej znikają drzewa o liściu wiecznie zielonym, a występują drzewa z liściem opadającym na zimę. Udają się tu znane nam drzewa owocowe i wino; kukurydza ustępuje miejsca pszenicy, a bardziej ku północy ta ostatnia ustępuje miejsca żytu.

Rys. 4. Granica lasów na północy.

W pasie tym rosną również lasy iglaste (świerk, sosna, jodła), z liściastych—dębowe i bukowe. Te ostatnie, lubiące klimat morski, sięgają na zachodzie do 60° szerok. północ., na wschodzie zaś kończą się już pod 46° szerokości.

18. Poza 60° szer. półn. drzewa liściaste znikają; spotykamy tu tylko drzewa iglaste i gdzieśgdzie brzozę (najbardziej na północ sięgające drzewo liściaste), a ze

Rys. 5. Tundra.

zbóż: żyto, jęczmień i owies. Jeszcze dalej ku północy, znikają zboża i lasy, pozostawiając miejsce rozległym tundrom (rys. 5).

19. W całej Europie rozpowszechnione są nasze zwierzęta domowe, a w Europie nadśródziemno-morskiej—muły i osły, jako zwierzęta juczne; na dalekiej zaś północy — renifer.

Zwierzęta dzikie są w znacznej części wytępione, szczególnie w ogołoconej z lasów Europie zachodniej i nadśródziemnomorskiej.)

C z ł o w i e k.

20. Ludność Europy wynosi 400 milionów na 180000 mil □. Co do gęstości zaludnienia (przeszło 2200 na 1 milę □). Europa ustępuje więc tylko niektórym częściom Azji (Indjom Przedgangesowym i Chinom właś-

ciwym). Gęstość zaludnienia waha się naturalnie dość znacznie: kiedy północne części Rosji i Skandynawji są prawie bezludne, w obszarach przemysłowych Anglji, Belgji i Niemiec liczba ludności wzrasta do kilkunastu tysięcy na milę kwadratową.

21. Mieszkańcy Europy należą przeważnie do rasy **Białej**, pnia **Indo-Europejskiego** i składają **trzy grupy narodowości**, prawie równe liczebnie, a mianowicie:

1) **Greko-Romanie**, których przodkowie należeli niegdyś do państwa Rzymskiego i przyjęli język łaciński (z wyjątkiem Greków i Albańczyków). Do nich należą: **Włosi, Francuzi, Hiszpanie, Portugalczycy, Rumunowie, Grecy i Albańczycy.**

Ludy te wyznają po większej części katolicyzm (wyjąwszy trzy ostatnie) i zamieszkują południe i południowozachód Europy.

2) **Giermanie: Niemcy, Holendrzy, Anglicy, Skandynawowie (Szwedzi, Norwegczycy, Duńczycy)**, wyznają przeważnie protestantyzm i zajmują głównie środkową i północno-zachodnią część Europy.

3) **Słowianie: Polacy, Rosjanie, Czesi, Słowacy, Serbowie, Kroaci i Słowienicy**, wyznają poczęści religję rzymsko-katolicką, poczęści zaś grecko-wschodnią i zamieszkują głównie wschód Europy. Pokrewni Słowianom są Litwini.

22. Nieliczne tylko ludy należą do rasy **Mongolskiej**, jak: **Turcy** na półwyspie Bałkańskim, **Madziarzy (Węgrzy)** na nizinie średniego Dunaju, **Tatarzy** na południowschodzie Europy, **Finnowie** na północowschodzie i północy.

Prócz tego na północowschodzie Europy, głównie w górach wysp Brytańskich, utrzymały się szczątki dawnej ludności **Celtyckiej.**

23. **Korzystne warunki geograficzne** (szczególnie klimatyczne) Europy uczyniły ją **częścią świata najbardziej ucywilizowaną.**

Silne rozczłonkowanie Europy i urozmaicenie powierzchni oraz podział jej na liczne mniejsze i większe samodzielne części, wpłynął na wytworzenie się także **wielu samodzielnych narodowości i państw**, co sprzyjało bardzo rozwojowi kultury.

Lecz i tu widzimy różnicę między wschodem i zachodem Europy; zachodnia rozczłonkowana, posiadająca również i wielką różnorodność w ukształtowaniu powierzchni, przedstawia także różnorodność pod względem narodowościowym i państwowym; we wschodniej swej, jednostajnej części Europa posiada prawie jedną narodowość i jedno państwo, a pierwiastki obce, plemiona fińskie, turecko-tatarskie, zlewają się z narodowością rdzenną i zatracają swe cechy.

Z powodu łatwych komunikacji (silne rozczłonkowanie brzegów, brak niedostępnych gór), narody europejskie weszły z sobą oddawna w ożywione stosunki handlowe, a stosunki te są ważną dźwignią rozwoju.

Prócz tego Europa nie posiada prawie zupełnie pustyń i stepów, co pozwoliło na szybki rozwój rolnictwa, a bliskość innych części świata (Azji, Afryki) ułatwiła sprowadzenie znajdujących się tam pożytecznych roślin i zwierząt.

Wreszcie bogate pokłady węgla kamiennego wpłynęły na rozwój przemysłu.

Z powodu tych wszystkich warunków, Europejczycy stanęli najwyżej pod względem oświaty i zapanowali nad całą ziemią; otrzymują oni z innych części świata płody surowe i przerabiają je w swych fabrykach. Jest to podstawą zyskowego handlu Europy z innymi częściami świata.

24. Rozwój handlu znajduje się w ścisłym związku z **kolonizacją**. Kolonizacja europejska zaczęła się rozszerzać na wielką skalę od czasu odkrycia Ameryki i drogi morskiej do Indji Wschodnich (naokoło Afryki). Udział

w tej kolonizacji wzięły naprzód ludy, mieszkające nad oceanem, Hiszpanie i Portugalczycy; później — Francuzi i Holendrzy, a następnie Anglicy.

Z ludów lądowych w ruchu kolonizacyjnym wielki udział wzięli Rosjanie, dzięki bezpośredniemu sąsiedztwu z Azją. Na ostatku zwrócili się do kolonizacji i Niemcy.

Ameryka i Australia są prawie całe zalane Europejczykami; w Azji wzięli w swe posiadanie wielkie przestrzenie Rosjanie i Anglicy; Afrykę zaś, w ostatnich dziesiątkach lat, podzieliły między siebie państwa zachodnio-europejskie.)

A) ROZGAŁĘZIENIA EUROPY.

a) Trzy rozgałęzienia południowe.

PÓŁWYSEP BAŁKAŃSKI.

RZUT OKA OGÓLNY.

Położenie i kształt wybrzeży.

25. **Półwysep Bałkański**, najbardziej wschodni z trzech południowych półwyspów, wschodnią swą stroną przytyka do Azji, od której oddzielają go tylko wąskie i silnie ufortyfikowane cieśniny (**Bosfor i Dardanelle**); tym sposobem stanowi on jakby most z Azji do Europy. Półwysep ten zrasta się z lądem wzdłuż 45° szer. półn. podstawą bardzo szeroką, ale mniej więcej w połowie swej długości ulega nagle silnemu zwężeniu, tak, iż rozpada się na dwie główne części: północną i południową.

26. Część północna ma kształt czworokąta, zwężającego się ku południowi; jego wybrzeża morskie, prócz zachodnich, są jednostajne. Część południowa (**półwysep Grecki**), znacznie węższa, przeciwnie, jest jedną z najbardziej rozczłonkowanych krain na ziemi: ma brzegi sil-

nie poszarpane, a prócz tego jest otoczona licznymi wyspami, zwłaszcza od strony wschodniej, na morzu Egiejskim; wyspy te są szczątkami dawnego ładu, który łączył półwysep Grecki z półwyspem Azji Mniejszej.

Przez głębokie wdarcie się morza z dwóch stron półwysep Grecki ulega jeszcze raz silnemu zwężeniu (**przesmyk Koryncki**) i dzieli się tym sposobem także na dwie części, z których wązka, północna, nosi nazwę **Hellady** albo **Grecji Środkowej**; najbardziej zaś rozgałęziona, południowa, nosi nazwę **Peloponezu**.

Kształt powierzchni i wody.

27. Półwysep Bałkański jest **bardzo górzysty**; występują w nim głównie dwa systematy gór: zachodni i wschodni. Systemat zachodni ciągnie się z północo-zachodu na południo-wschód, wzdłuż morza Adryatyckiego i Jońskiego, przez całą długość półwyspu. Systemat wschodni ciągnie się z zachodu na wschód, w obszarze czworokąta północnego.

28. 1) **Systemat zachodni** jest dalszym ciągiem Alp Wschodnich i w różnych swoich częściach nosi różne nazwy.

W części północnej nazywa się **Alpami Dynarskimi**; są to góry wapienne, bezleśne, nieurodzajne, albowiem w szczelinach wapienia znika wszelka woda. Najwyższe ich szczyty leżą w części południowej, w tak zwanym **Czarnogórze**.

Na południe tej krainy, systemat zachodni zmienia nieco kierunek, zbliżając się bardziej do południkowego. Są to góry **Pindu**, rozgałęziające się na zachód i wschód; rozgałęzienia wschodnie ograniczają **kotlinę Tesalji** i wznoszą się na jej wschodniej krawędzi, w szczycie **Olimp**, do

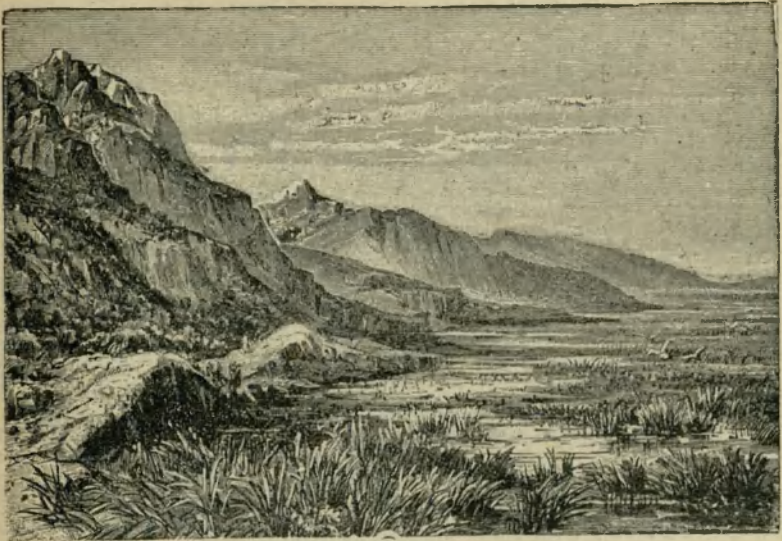
Rys. 6. Góra Olimp.

3000 metrów. Starożytni Grecy uważali tę górę za siedlisko bogów (rys. 6).

29. Południowy kraniec Pindus skręca silnie na południo-wschód, zajmując Grecję Środkową albo Helladę. Góry te, noszące różne nazwy (np. **Parnas**), były, równie jak Olimp, otaczane czcياً przez starożytnych Greków; nie dochodząc do samego morza, pozostawiają one wąskie przejście, prowadzące z Grecji Północnej do Środkowej (słynne **Termopile**) (rys. 7).

30. W ostatniej części półwyspu, **Peloponezie**, występuje wyżyna środkowa, **Arkadja**, z której wyrastają ku południowi trzy południkowe łańcuchy gór, tworzące trzy południowe półwyspy Peloponezu; środkowy z nich zawiera najwyższe i najdziksze góry **Tajget**.

31. Systemat zachodni, ciągnąc się wzdłuż morskiego wybrzeża, utrudnia jego komunikację z wnętrzem; tylko w niewielu miejscach ta niedostępna ściana górską

Rys. 7. Termopile.

jest przerywana poprzecznymi dolinami rzek, **Naręty** i **Drynu**, oraz zatoką Koryncką.

32. 2) **Systemat wschodni.** Główną część składową tego systematu stanowi **Bałkan**, będący dalszym ciągiem Karpat; z początku, w pobliżu **Dunaju**, ciągnie się on na południo-wschód, ale wkrótce zwraca się na wschód i ciągnie się równolegle z Dunajem ku morzu Czarnemu. Na południe spada stromo ku dolinie rzeki **Maricy**, na północ zaś pochyla się zwolna ku Dunajowi, tworząc **wyżynę Bułgarji**. **Bałkan** na swoim skęcie ku wschodowi jest przerywany rzeką **Isker**, która, biorąc początek u południowych jego stóp, przerywa się przez te góry i przez wyżynę Bułgarji na północ do Dunaju.

33. Na południe od **Bałkanu**, za rzeką **Maricą**, ciągną się równolegle do niego góry **Rodopskie** albo **Despotodag**, wyższe od **Bałkanu**; szeroki ten, wyżynowy

grzbiet zapełnia cały prawie obszar między morzem Egiejskim i wpadającą do niego rzeką Maricą.

34. 3) Między systematem zachodnim i wschodnim znajduje się **pagórkowate zagłębienie**, wśród którego tylko w niektórych miejscach wznoszą się odosobnione góry; jedną z nich jest, przypierający do Pindu, **Szardag**, najwyższy szczyt półwyspu, na 3000 metrów wzniesiony. To pagórkowate zagłębienie stanowi rodzaj szerokiej brzozy, która przedstawia najdogodniejszą komunikację między północą a południem półwyspu; wzdłuż tej brzozy płynie na północ rzeka **Morawa Serbska** do Dunaju, a na południe **Wardar** do morza Egiejskiego.

Klimat, rośliny i zwierzęta.

35. Z powodu znacznego wysunięcia ku wschodowi i przeważnie górskiego charakteru, półwysep Bałkański ma klimat surowszy, niż dwa pozostałe południowe półwyspy Europy.

Szczególnie surowy klimat posiada część północno-wschodnia, zastoniona z zachodu górami Dynarskimi, a z południa Bałkanem; na północ zaś i wschód otwarta na wiatry północno-wschodnie, wiejące od niziny Wschodnio-Europejskiej.

Cieplejszym natomiast jest zachodni pas nadbrzeżny i niższe okolice na południu Bałkanu, szczególnie zaś Grecja. Tutaj udają się śródziemnomorskie, wiecznie zielone rośliny, jak oliwki, pomarańcze, figi, a oprócz tego winogrona; te ostatnie zresztą sięgają też i na północ Bałkanu.

36. Na górach półwyspu, ubogich w roślinność, pasą się liczne kozy, niszczące resztki lasów i nie pozwalające na nowy ich porost. Ze zwierząt dzikich spotykamy tu szakale.

C z ł o w i e k .

37. Ponieważ półwysep Bałkański leży na drodze z Azji do Europy i jest od zewnątrz łatwo dostępny, a wewnątrz rozpada się na wiele oddzielnych krain, więc ludność jego jest bardzo **rozmaita pod względem pochodzenia**.

38. Południowa jego część, półwysep Grecki, była w starożytności siedliskiem **Greków** albo **Hellenów**, którzy, dzięki rozczłonkowaniu wybrzeży, stali się narodem żeglarskim, handlowym. Z powodu łatwości komunikacji i bliskości kulturalnych krain sąsiedniej Azji i Afryki, Grecy stali się najdawniejszym cywilizowanym narodem w Europie i przez kolonizację rozpowszechnili swą wysoką kulturę na wybrzeżach morza Śródziemnego, szczególnie—jego części wschodniej.

39. Na początku wieków średnich, północną część półwyspu wzdłuż dogodnych dla komunikacji dolin rzecznych zaludnili **Słowianie**: na zachodzie **Serbowie**, na wschodzie **Bulgarowie**. Na początku wieków nowych wtargnęli z Azji, przez wąskie cieśniny, **Turcy** i opanowali cały prawie półwysep Bałkański, a chwilowo sięgali nawet dalej na północ, w ład Europy.

Dzięki wielkiej różności krain fizycznych ludy te utrzymały swą narodowość i utworzyły później na półwyspie Bałkańskim państwa niezależne, jak: Czarnogórze, Grecja, Serbja, Rumunja, Bulgarja.

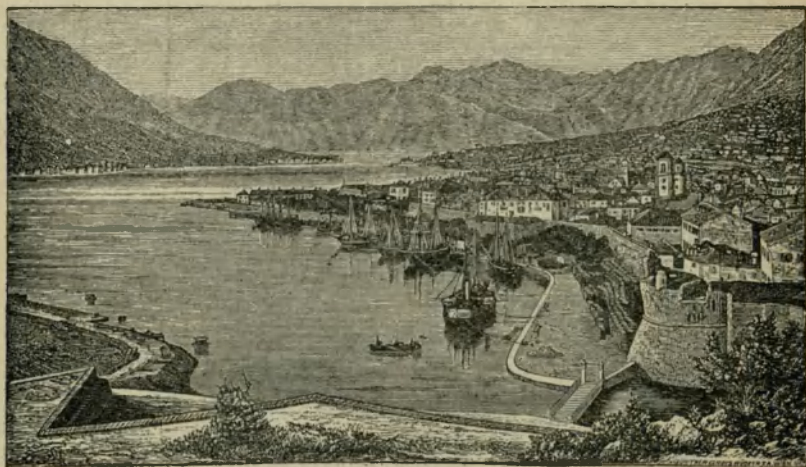
Półwysep Bałkański jest słabo zaludniony (przeszło 20 milionów mieszkańców na przeszło 10,000 mil □).

Co do stosunków religijnych, Turcy wyznają mahometanizm, a reszta ludów—religię chrześcijańską wschodniego obrządku.

POSZCZEGÓLNE KRAINY.

Dalmacja, Hercegowina i Bośnia.

40. Kraje te zajmują północną część półwyspu, od Adrjatyku do rzeki **Dryny** (prawy dopływ **Sawy**), to jest góry Dynarskie z ich rozgałęzieniami. Bośnia jest lesista (lasy dębowe i śliwkowe), posiada skarby mineralne; Hercegowina zaś i Dalmacja są bezleśne, skaliste, bezpłodne. Na wybrzeżu tylko spotykamy rośliny nadśródziemnomorskie, a morze dostarcza obficie ryb.

Rys. 8. Zatoka Cattaro.

41. Mieszkańcy Bośni zajmują się głównie hodowlą świń, wyrobem śliwowicy, uprawą tytoniu, jakoteż i górnictwem; mieszkańcy Dalmacji, której wybrzeże posiada liczne drobne zatoki i skaliste wysepki, są wybornymi żeglarzami; tu nad głęboko wrzynającą się zatoką leży port wojenny **Cattaro**, jedno z najpiękniej położonych miast na ziemi (rys. 8).

Pod względem politycznym kraje te należą do Austrii, dawniej zaś Bośnia i Hercegowina należały do Turcji,

i wtedy szlachta tutejsza, słowiańskiego pochodzenia, chcąc zachować swe majątki, przyjęła mahometanizm i uciskała wspólnie z Turkami lud, który pozostał chrześcijańskim.

Czarnogórze.

Rys. 9. Nowa droga w Czarnogórze (Monte negro).

42. Czarnogórze zajmuje południową, najwyższą, najnieodstępniejszą część Alp Dynarskich (rys. 9); tutaj też schroniła się przed Turkami część Serbów i dzięki górskiej przyrodzie, utrzymała swą niepodległość, odpierając liczne napady tureckie; mieszkańcy zajmują się głównie pasterstwem. Miasto główne **Cetynje** leży niedaleko Dalmackiego (Austrjackiego) portu Cattaro.

S e r b j a.

43. Kraj ten zajmuje obszar trójkątny od Dryny do zwrotu Dunaju ku południowi. Wzdłuż tego kraju płynie rzeka **Morawa**, której dolina dzieli go na dwie części: zachodnią, zapełnioną odnogami Alp Dynarskich, i wschodnią, zapełnioną odnogami Bałkanu. Góry, podobnie jak w Bośni, są lesiste, lasy dębowe i śliwkowe, stąd hodowla świń i wywóz śliwek suszonych. Doliny są żyzne. Serbja stanowi niepodległe królestwo z miastem głównym **Belgrad**, przy ujściu Sawy do Dunaju.

Stąd wzdłuż Morawy i Wardaru prowadzi główna droga ku zatoce Salonickiej, a wzdłuż Morawy i Maricy do Konstantynopola. Na południu, w dolinie Morawy, leży twierdza **Nisz**, broniąca tej drogi.

R u m u n j a.

44. Kraj ten składa się z dwóch części: **Wołoszczyzny** i **Mołdawji**. Ta ostatnia, leżąca na wschodnich stokach Karpat i części niziny Wschodnio-Europejskiej, wychodzi już poza granicę półwyspu Bałkańskiego.

Wołoszczyzna zajmuje nizinę dolnego Dunaju między tą rzeką i południowymi stokami Karpat, obfitujących w sól. Nizina ta była dawniej zatoką morza Czarnego, która została zamulona osadami rzek; stąd kraj ten jest bardzo urodzajny, kwitnie tu uprawa pszenicy i kukurydzy, a na wilgotnych łąkach naddunajskich — hodowla bydła.

Rumunja stanowi niezależne królestwo, do którego należy też, dawniej turecka, **Dobrudża**, między Dunajem i morzem Czarnym. Miastem głównym Rumunji jest **Bukareszt** (blisko 300000 mieszkańców), leżący na drodze z Węgier do morza Czarnego, jakoteż z Siedmiogrodu do Bulgarji.

B u l g a r j a.

45. **Bulgaria Właściwa** zajmuje wyżynę tegoż nazwiska między Bałkanem i Dunajem (wyjawszy Dobrudżę); prawe dopływy Dunaju przeryniają równolegle ten kraj głębokimi dolinami, w których leżą główne miasta i osady ludzkie; grunt jest tu przeważnie łosowy i ubogi w lasy. W miejscu, gdzie rzeka **Iskier** przeryna się przez Bałkan, właściwa Bulgaria sięga na południe tych gór, i tu w kotlinie, na drodze do doliny Maricy, jakoteż z Belgradu do Konstantynopola, leży miasto główne Bulgarii, **Sofja**. *z Sredie*

46. Bulgaria stanowi księstwo niezależne, do którego należy też tak zwana **Rumelja Wschodnia**; ta ostatnia leży na południe Bałkanu, głównie w dorzeczu górnej Maricy i obfituje w róże (wyrób olejku różanego. Miasto główne **Filipopol** nad Maricą, na głównej drodze z Belgradu do Konstantynopola.

Rumelja czyli Tracja.

47. Żyzna kraina, leżąca w obszarze dolnej Maricy, na południo-wschodzie wydłuża się półwyspowo i zbliża do Azji Mniejszej, przez co powstaje cieśnina **Bosfor**, łącząca morze Czarne z morzem Marmara; w tym ważnym punkcie, gdzie krzyżują się drogi: morska i lądowa (z Europy do Azji), nad głęboko wrzynającą się zatoką (**Złoty Róg**), wznosi się w czarownym położeniu **Konstantynopol**, dawniej **Bizancjum**, u Turków **Stambuł**, miasto główne państwa Tureckiego i rezydencja sułtana (przeszło 1 milion mieszkańców) (rys. 10). Konstantynopol posiada wyborny port i jest silnie obwarowany. Do licznych dogodnych warunków Konstantynopola przybyło w najnowszych czasach jeszcze jedno—zbudowanie kolei Anatolskiej, która wychodzi ze **Skutari**, przedmieścia Konstantynopola, leżą-

Rys. 10. Konstantynopol.

cego już na przeciwległym brzegu Azji, i ma być przedłużona aż do zatoki Perskiej. Tędy prowadziłaby więc najkrótsza droga do Indji.

48. Na południo-zachód stąd Rumelja drugim małym półwyspem zbliża się znów do Azji, przez co powstaje druga, również obwarowana, cieśnina **Dardanelska**, łącząca morze Marmara z Egiejskim.

Nad Maricą na przecięciu się dróg, jednej prowadzącej wzdłuż Maricy, a drugiej przez Bałkan, leży **Adrjanopol**.

M a c e d o n j a.

49. Kraj przeważnie pagórkowaty, lesisty, leży na zachód Tracji, od której oddziela go **Despotodag**; jest to

kraj rolniczy, mieszkańcy uprawiają tu przeważnie tytoń; tutaj, w pobliżu ujścia **Wardaru**, a więc przy końcu drogi, prowadzącej z północy półwyspu Bałkańskiego na południe, leży drugi ważny port Turcji, **Saloniki** (przeszło 100000 mieszkańców). W jego pobliżu znajduje się trójzębny półwysep **Chalcedyjski**, podobny do Peloponezu; na wschodnim jego „zębie“ wznosi się, często przez burze nawiedzana, góra **Athos**, z której roztacza się wspaniały widok na usiane wyspami morze Egejskie; góra ta jest pokryta licznymi klasztorami greckimi, skąd też nazywa się także **Górą Świętą**.

A l b a n j a.

50. Albania stanowi zachodni stok **Pindu** ku morzu Adrjatyckiemu i Jońskiemu. Jest to kraina skalista, niedostępna; dlatego jej mieszkańcy, Albańczycy, pokrewni Grekom (rys. 11), byli zawsze tylko nominalnie zależni od Turcji; odcięci od wszelkich stosunków ze światem, gdyż i morze nadbrzeżne jest płytkie, niedogodne do żeglugi, pozostali oni dotychczas w stanie pierwotnego barbarzyństwa: praktykują krwawą zemstę i prowadzą między sobą nieustanne wojny.

W Albanji północnej, w pobliżu Czarnogórza leży miasto **Skutari** albo **Skodra** nad jeziorem tegoż nazwiska. W południowej zaś Albanji, czyli **Epirze**, leży miasto **Janina**, także nad jeziorem, na miejscu słynnej niegdyś **Dodony**.

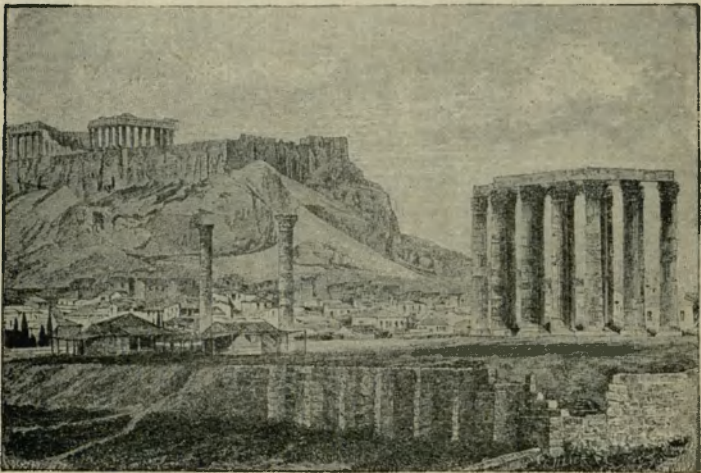
Trzy ostatnie prowincje stanowią resztkę posiadłości Turków w Europie.

Rys. 11. Albańczyk.

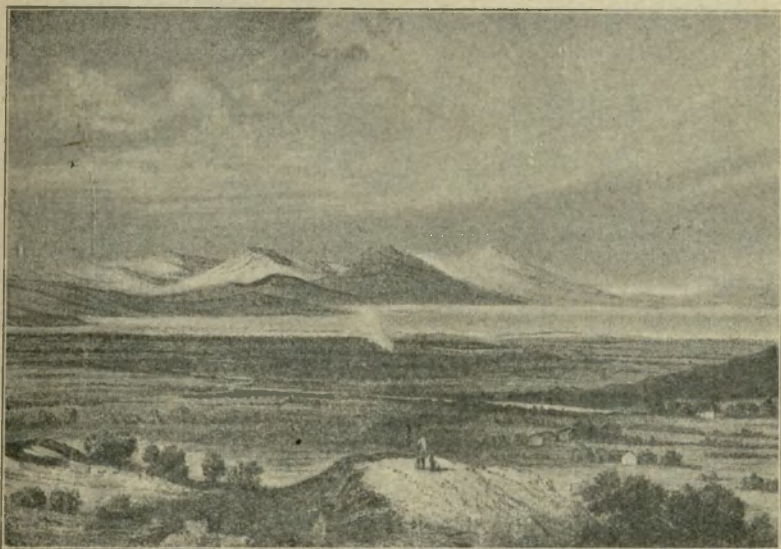
G r e c j a.

51. Dzisiejsza Grecja zajmuje prawie cały półwysep Grecki (z wyjątkiem Albanji), oraz wyspy na morzu Jońskim i prawie wszystkie na morzu Egiejskim. Lądowa część Grecji dzieli się przez wdzierające się z obu stron zatoki na trzy części: Grecję północną, środkową i południową.

Rys. 12. Ateny.

Dzisiejsi Grecy (**Nowogrecy**) nie są czystymi potomkami starożytnych Greków (**Hellenów**); w ich żyłach płynie wiele krwi słowiańskiej; mówią jednak językiem bardzo zbliżonym do starogreckiego i są, jak starożytni Grecy, ludem żeglarskim i handlowym; zajmują się też uprawą oliwek i winorośli, z której otrzymują wino i ro-dzynki; rolnictwo jest mało rozwinięte, zbiory nie pokrywają potrzeb miejscowych i znaczną ilość zboża muszą sprowadzać z Rosji.

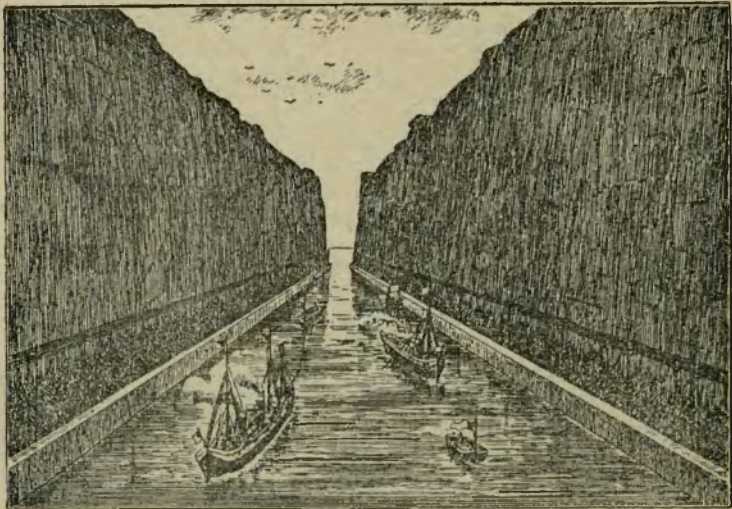

Rys. 13. Maraton.

52. 1) **Grecja północna** zawiera **Tesalię**, żyzną kotlinę otoczoną górami, która była niegdyś jeziorem, nim wody utworzyły sobie przejście między górami **Olimpem** i **Ossą** za pomocą rzeki **Salambri**; w krainie tej kwitnie rolnictwo i hodowla bydła.

53. 2) **Grecja środkowa (Hellada)**. Najważniejszą jej częścią jest róg południowo-wschodni, **Attyka**; tutaj, dokoła odosobnionej skały, na której dawniej wznosiła się forteca **Akropolis** (rys. 12), leży miasto główne Grecji, **Ateny** (przeszło 130000 mieszkańców), z wielu zabytkami starożytnego budownictwa. W pobliżu leży port Aten, **Pireus**, połączony z miastem koleją żelazną.

Na przeciwległym, wschodnim, skalistym wybrzeżu Attyki, w punkcie dogodnym do wylądowania, leży równina **Maraton**, gdzie Ateńczycy odnieśli słynne zwycięstwo nad Persami (rys. 13).

Rys. 14. Kanał Koryncki.

54. 3) Grecja południowa, Peloponez albo **Morea**. Środkową część tej krainy zajmuje chłodna, otoczona górami, nieurodzajna wyżyna **Arkadja**, zamieszкана przez ubogich pasterzy; na wybrzeżach, szczególnie połnocnym i zachodnim, kwitnie uprawa rodzynek, których głównym portem wywozowym jest **Patras** nad zatoką tegoż nazwiska. Słynny niegdyś **Korynt**, na przesmyku tegoż nazwiska, rozwija się na nowo wskutek przekopania kanału wpoprzek przesmyku, dla skrócenia drogi morskiej około południowego rogu Peloponezu (rys. 14).

55. 4) Z wysp Greckich największą jest wążka i długa **Eubea**, ciągnąca się wzdłuż wschodniego wybrzeża Hellady. Przez najwęższą część cieśniny prowadzi most z lądu na wyspę. Na południo-wschód od niej leżą wyspy **Cyklady**, zamieszkanе przez ludność żeglarską; jedna z tych wysp, **Santorin**, jest wulkaniczna: woda zalała krater wulkanu, utworzywszy zatokę, w której zdarzają się wybuchy podwodne.

56. Wyspy **Jońskie** są większe i żyzniejsze od Cyklad (uprawa rodzynek i oliwek). **Korfu** leży u wejścia do morza Adrjatyckiego, **Cefalonja** jest największa, **Zante** najżyźniejsza (wywóz rodzynek).

Kreta albo **Kandja**.

Rys. 15. Krajobraz na Krecie.

57. Wyspa wązka i długa, zamykająca z południa morze Egiejskie; wybrzeże północne, zwrócone ku Europie, jest poszarpane; południowe, zwrócone ku Afryce, jednostajne. Wzdłuż wyspy ciągną się niedostępne góry, prawie zupełnie pozbawione lasów; nieznaczne niziny są bardzo żyzne, posiadają bujne pastwiska i dostarczają oliwek (rys. 15).

Mieszkańcy są pochodzenia greckiego; górale odznaczają się męstwem i zamiłowaniem wolności; często powstawali przeciw Turkom, wskutek tego w ostatnich czasach do zarządu wyspy wchodziły się państwa europejskie.

PÓŁWYSEP APENIŃSKI.

RZUT OKA OGÓLNY.

Położenie i kształt wybrzeży.

58. Środkowy z trzech południowych półwyspów, **Apeniński**, zwany inaczej **Włochami**, jest w przeciwieństwie do Bałkańskiego, wybitnie odgraniczony od lądowego pnia łukowatą ścianą Alp, która zresztą, mimo swej wysokości, nie jest niedostępna, — posiada liczne dogodne przejścia, przez które w nowszych czasach przeprowadzono koleje żelazne.

Półwysep Apeniński, również w przeciwieństwie do szerokiego Bałkańskiego, ciągnie się wązkim, jednostajnym pasem z północo-zachodu na południo-wschód, między morzem Adrjatyckim a Tyrreńskim i przy końcu dzieli się zatoką **Tarencką** na dwa półwyspy (kształt buta); wschodni z nich zbliża się do półwyspu Bałkańskiego, a zachodni—do Sycylii, która znowu zbliża się do Afryki.

Jak w półwyspie Bałkańskim bardziej urozmaiconą jest strona wschodnia, tak w półwyspie Apenińskim—strona zachodnia; po tej stronie występują lekko łukowate zatoki (np. **Neapolitańska**), jakoteż znaczne wyspy: wspomniana już **Sycylja** oraz **Sardynja** i **Korsyka**, zamykające trójkątny obszar **morza Tyrreńskiego**.

Półwysep Bałkański zwraca się swą dostępną stroną ku wschodowi;—Apeniński, przeciwnie, ku zachodowi; oba te półwyspy są więc ku sobie zwrócone jakby ple-

cami, miasta ich nadadrjatyckie są nieznaczne; a morze Adrjatyckie tylko jako droga z krain wschodnio-alpejskich do morza Śródziemnego ma ważne znaczenie; to też ważne jego porty znajdują się tylko na północnym jego krańcu, to jest na początku drogi.

Kształt powierzchni i wody.

59. Pod względem kształtu powierzchni, półwysep Apeniński składa się z dwóch części: północnej niziny i południowej górzystej; pierwszą zajmuje nizina rzeki Po, drugą systemat gór Apenińskich.

60. 1) **Nizina rzeki Po** czyli **Lombardzka**, kształtu podkowy, przypominająca nizinę Wołoską, ograniczona z północy i zachodu Alpami, a z południa północną częścią gór Apenińskich, pochyla się od krawędzi górskich ku środkowi, a od zachodu na wschód ku morzu Adrjatyckiemu. Dlatego główna rzeka tej niziny — **Po**, wypływająca z krawędzi zachodniej, płynie ku wschodowi, po środku; lewe, alpejskie dopływy tej rzeki są obfitsze w wodę, niż prawe, apenińskie, albowiem Alpy otrzymują obfitsze opady i posiadają wieczne śniegi. Nizina Lombardzka ma więc podobny układ rzek, jak Wołoska, podobnie też jak ona była zatoką (morza Adrjatyckiego) i została zamulona przez rzeki.

Znaczniejsze z alpejskich dopływów przepływają przez wielkie jeziora, rozłożone u podnóża gór; tak: **Ticino** przepływa jezioro **Lago Maggiore**, **Adda** — jezioro **Como**, **Mincio** — jezioro **Garda**.

Wszystkie alpejskie dopływy w pobliżu ujścia skręcają ku wschodowi za biegiem rzeki głównej: ostatni z nich, **Adyga**, skręcając ku wschodowi, zdobywa sobie samodzielne ujście do morza i posiada z rzeką Po tylko wspólną deltę, krainę błotnistą, niezdrową (febry), lecz sprzyjającą uprawie ryżu.

Poziom wody w rzekach niziny Lombardzkiej leży w ich dolnych częściach wyżej niż okoliczne równiny: wały nadbrzeżne, poczęści osadzone przez rzeki w czasie wylewów, poczęści usypane przez człowieka, chronią niżej leżące równiny od zalewu.

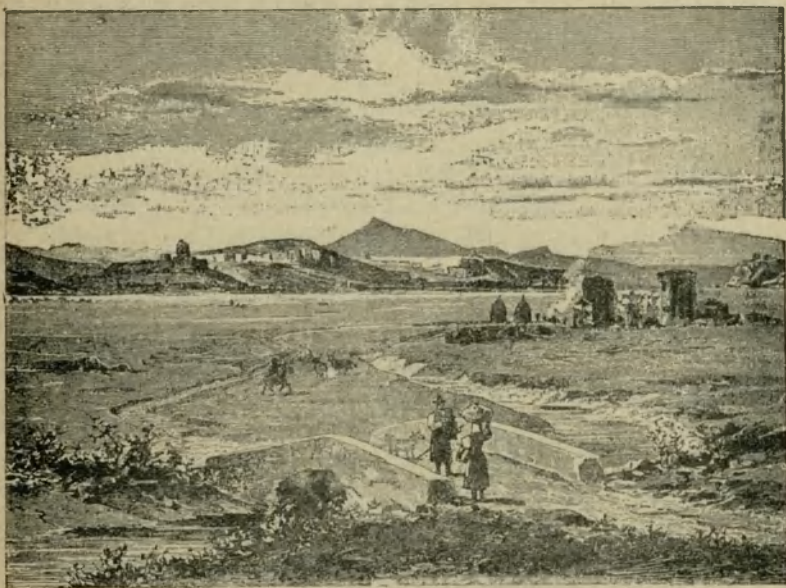
Rys. 16. Wenecja—laguna—lido—delta rzeki Po.

Delta Po silnie wkracza w morze, a po obu jej stronach na wybrzeżu ciągną się **laguny**, to jest nadbrzeżne jeziora albo zatoki, oddzielone od morza wązkimi smugami ziemi, zwanymi **lido** (rys. 16).

61. 2) „Góry Apenińskie rozpoczynają się u południowo-zachodniej kończyzny Alp, ciągną się z początku łukiem wzdłuż **zatoki Gienueńskiej**, następnie skręcają na południo-wschód wzdłuż właściwego półwyspu, tworząc jakby jego grzbiet pa-cierzowy; tutaj z początku ciągną się bliżej wybrzeża wschodniego, a później—zachodniego i wreszcie na półwyspie **Kalabrii** przytykają bezpośrednio do morza Tyr-

reńskiego; następnie przechodzą na północny brzeg Sycylii. Największej wysokości dosięgają Apeniny w środku, gdzie leży **wyżyna Abruzzo**, której krawędzie wznoszą się w szczycie **Gran Sasso** blisko do 3000 metrów (podobnie jak Szar-dag i Olimp).

62. Ponieważ w północnej części właściwego półwyspu Apeniny ciągną się w pobliżu brzegu wschodniego, więc po stronie Adryatyckiej niema tu ani nizin, ani

Rys. 17. Rzymska Kampanja.

rzek znaczniejszych; dopiero w części południowej, gdzie Apeniny zwracają się ku zachodowi, rozciąga się po stronie wschodniej **nizina Apulji**, z odosobnioną górą **Gargano**, która wkracza w morze, tworząc „ostrogę” włoskiego „buta”. Po stronie zachodniej przeciwnie: w części północnej rozciągają się niziny i płyną znaczniejsze rzeki, **Arno** i **Tyber**; pierwsza przepływa **nizinę Toskanji**, druga **nizinę Kampanji Rzymskiej** (rys. 17). Dalej na południe znajduje się już tylko niewielka **nizina Neapolitańskiej Kampanji** z odpowiednią niewielką rzeką.

Rzeki tej strony zachodniej otrzymują nieco dłuższy bieg z tego jeszcze powodu, że wzdłuż zachodniego stoku Apeninów ciągnie się **pas niższych wzgórz**, które rzeki zmuszone są wymijać. Wiele z tych wzgórz są to **wygaste wulkany**, których kratery tworzą jeziora. Prócz

tego znajdują się we Włoszech i **wulkany czynne**: jednym z nich jest **Wezuwjuż** nad zatoką Neapolitańską, drugim znacznie wyższym, **Etna** (3300 metrów), na wschodnim wybrzeżu Sycylii.

63. Trzy powyższe niziny zlewają się z sobą w pasie nadbrzeżnym, który jest błotnisty i niezdrowy (febry); są to tak zwane **Maremy**, to jest bagniska; szczególnie zasługują na uwagę bagna **Pontyjskie**, na południe od ujścia Tybru. Bagniska powstały głównie wskutek wycięcia lasów na górach, a stąd wzmożenia się wylewów rzecznych. W nowszych czasach wzięto się do osuszania tych błot (poczęści za pomocą sadzenia eukaliptów).

K l i m a t.

64. **Klimat niziny Po**, otoczonej górami, na małej tylko przestrzeni zetkniętej z morzem, jest kontynentalny: (podobnie jak niziny Wołoskiej), w zimie, pomimo niskiej szerokości geograficznej, bywają tu dość silne mrozy, deszcze zaś padają w każdej porze roku; najpiękniejszy klimat mają tu okolice jezior u stóp Alp, które je chronią od wiatrów północnych.

65. **Klimat właściwego półwyspu** różni się znacznie od niziny północnej: im dalej na południe, tym lata są uboższe w deszcze, zimy zaś są łagodne i dżdżyste, tak, iż przerwę w wegetacji wywołują nie mrozy w zimie, jak u nas, lecz raczej susze w lecie.

Wyższe okolice Apeninów są naturalnie chłodniejsze; najcieplejszemi zaś, najbogatszemi w płody południowe (pomarańcze, cytryny, figi, oliwki i t. d.) są ku południowi zwrócone niskie pasy nadbrzeżne, a więc już okolice zatoki Gienueńskiej, jeszcze bardziej zaś wybrzeża i wyspy, począwszy od Kampanji Neapolitańskiej.

C z ł o w i e k.

66. Na początku dziejów półwysep Apeniński był zamieszkały przez liczne pokrewne sobie plemiona: Latynów, Samnitów i t. d. Nizina Po była zamieszkała przez Gallów, lud Celtycki, przybyły tu przez Alpy Zachodnie. Południe półwyspu, najbardziej zbliżone do żeglarskiej Grecji, było skolonizowane przez Greków.

Wszystkie te części składowe złączyły się następnie w jeden naród Rzymski, którego potęga rozwinęła się na zachodniej stronie właściwego półwyspu, obfitszej w niziny i rzeki. Jak w Grecji strona wschodnia, tak tutaj zachodnia, z powodu lepszych warunków geograficznych, odgrywała główną rolę w historii. Po upadku państwa Rzymskiego, Włochy północne zostały zajęte przez przybyłych z północy, germańskich Longobardów. Włochy południowe—przez Arabów, którzy dostali się tu z pobliskiego Tunisu. We Włoszech środkowych powstało **Państwo Papieskie** albo **Kościelne**. W nowych czasach Włochy północne dostały się pod panowanie Austrii. Na koniec z tego chaosu powstało jednolite **państwo Włoskie**, (przeszło 33 miliony mieszkańców na przeszło 5000 mil □); tylko Korsyka pozostała przy Francji.

Włosi są narodem zdolnym, rozwinęli nauki i cywilizację przyjęte od Greków, a dzięki pięknej i bogatej przyrodzie, która ułatwia tu życie, zasłynęli w naukach, a szczególnie w sztukach pięknych. Włochy są również kolebką sławnych podróżników i odkrywców, jak Marko Polo, Kolumb i t. d. Głównym zajęciem tutejszych mieszkańców jest rolnictwo i handel morski; uprawiają oliwę, wino i owoce południowe, oraz morwy dla jedwabników. Przemysł stoi na niskim stopniu, gdyż kraj nie posiada dość węgla kamiennego.

Dawny handel morski Włoch, w którym zasłynęły szczególnie Wenecja i Genua, upadł, gdy z odkryciem

Ameryki i drogi morskiej do Indji, główny ruch handlowy przeniósł się z morza Śródziemnego na ocean; w nowszych jednak czasach, wskutek przekopania kanału Sueskiego, Włochy zaczynają znów odzyskiwać znaczenie handlowe: wzdłuż półwyspu Włoskiego prowadzi najkrótsza droga z zachodniej i środkowej Europy do Suezu i Indji.)

POSZCZEGÓLNE KRAINY.

Włochy Północne.

67. Włochy Północne obejmują nizinę rzeki Po i wybrzeże zatoki Genueńskiej; jest to kraj przejściowy od Francji i niemieckiej Europy Środkowej do właściwego półwyspu. Z tego powodu, jako też z powodu równej formy powierzchni, kraina ta była polem wielkich bitew, w których rozgrywały się losy Włoch.

Mieszkańcy tego kraju, posiadający przymieszkę krwi niemieckiej, są najpracowitsi ze wszystkich Włochów: za pomocą kanałów i grobli uchronili oni swój niski kraj od zalewów rzecznych, osuszyli go i zamienili w ogród rozkoszny; kwitnie tu głównie uprawa wina i morw dla jedwabników.

Przemysł ma także w Północnych Włoszech swe główne siedlisko; to też tutaj najbardziej zgęściła się ludność i powstały liczne wielkie miasta.

Włochy północne składają się z następujących krain:

68. 1) **Piemont**, tj. kraina u stóp gór, zachodnia część niziny Po; tutaj w punkcie, gdzie drogi, przechodzące przez Alpy Zachodnie (Mont Cenis), zbiegają się nad rzeką Po, leży miasto przemysłowe **Turyń** (przeszło $\frac{1}{3}$ miliona mieszkańców). Na przejściu zaś przez Apeniny leży forteca **Aleksandrja**, zwana „kluczem Włoch”.

69. 2) **Lombardja** leży na wschód od poprzedniej krainy, po lewej stronie rzeki Po, między jej dopływami,

Ticino i Mincio. Jest to najbardziej przemysłowa prowincja Włoch. Kwitnie tu szczególnie przemysł jedwabny, którego głównym ogniskiem jest najważniejsze miasto północnych Włoch, **Medjolan** ($\frac{1}{2}$ miliona mieszkańców), leżące nad kanałem, łączącym Ticino z Addą, w punkcie zbiegu dróg, prowadzących przez Alpy Środkowe (St. Gotard, Simplon). W żyznej dolinie Addy kwitnie hodowla bydła (wyrób serów parmezańskich). Nad rzeką Mincio leży obronna błotami **Mantua**, jedna z najważniejszych fortec włoskich.

Rys. 18. Wenecja.

70. 3) Wenecja. Jest to błotnista nadbrzeżna kraina na wschód Lombardji, a na północ rzeki Po; tutaj wychodzi na równinę droga alpejska, prowadząca przez Brenner i dolinę Adygi; drogi tej broni forteca **Werona**.

Na wybrzeżu, na wyspach laguny, leży miasto portowe **Wenecja** (przeszło 150000 mieszkańców); w wiekach średnich była ona stolicą potężnej Rzeczypospolitej handlowej, która posiadała liczne kolonie na wybrzeżach wschodniej części morza Śródziemnego i prowadziła ożywiony handel ze Wschodem. Z morzem łączy się Wenecja tylko za pomocą wąskiego kanału, który przecina

lido, z łądem zaś — za pomocą kolei żelaznej, która przechodzi lagunę po moście (ob. rys. 16). Wenecja zamiast ulic posiada kanały, zamiast dorożek—łódzie, zwane gondolami. Największym miejscem lądowym w Wenecji jest plac Św. Marka ze świątynią tejże nazwy (rys. 18).

71. 4) **Emilja** zajmuje nizinę między Po i Apeninami, nazwę swą otrzymała od starej drogi rzymskiej **Via Aemilia**, ciągnącej się wzdłuż północnego stoku Apeninów, t. j. na granicy między błotnistą niziną i niedostępными górami. Na drodze tej leżą miasta; najważniejsze z nich **Bologna (Bolonja)** (przeszło 150000 mieszk.) leży w tym punkcie drogi, w którym przecina ją inna, prowadząca przez Apeniny.

72. 5) **Ligurja**. Jest to łukowaty pas nadbrzeżny zatoki Gienueńskiej, zasłonięty z północy niedostępną ścianą Apeninów. Kraj ten, wystawiony na silne działanie promieni słońca, cieszy się wyjątkowo ciepłym klimatem (miejsca lecznicze dla chorych na piersi—**Riviera**).

Tu leży **Genuea** (przeszło $\frac{1}{4}$ miliona mieszk.), prawie w najbardziej północnym punkcie zatoki, gdzie schodzi do morza droga, prowadząca przez Apeniny; dlatego Genuea jest najważniejszym portem handlowym we Włoszech; niegdyś zaś współzawodniczyła z Wenecją. Z powodu wężkości i silnej pochyłości wybrzeża, miasto zbudowane jest amfiteatralnie. Drugi port, **Spezia (Specja)**, nie mający tak łatwej komunikacji z wnętrzem, jest portem wojennym.)

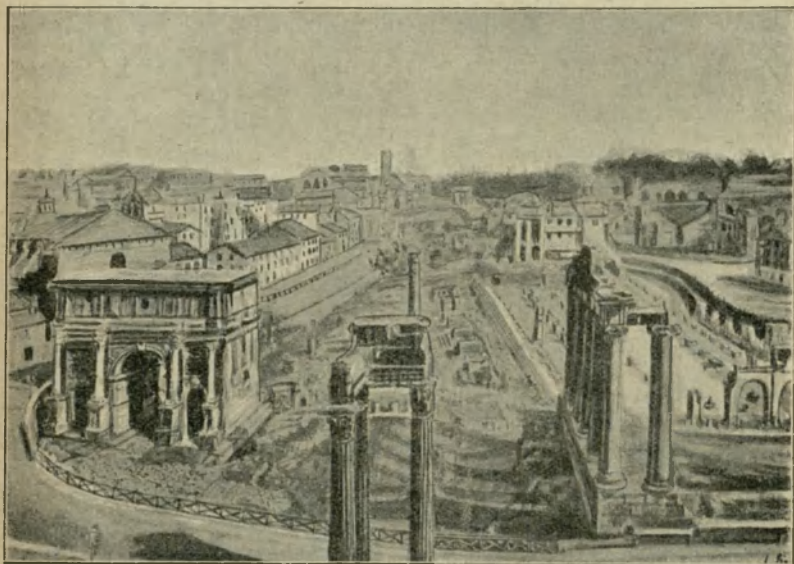
Włochy Środkowe.

73. Główne życie tego kraju koncentruje się po stronie zachodniej, gdzie rozciągają się obszerniejsze i żywniejsze niziny rzek: Arno i Tybru; strona wschodnia, zajęta przez wysokie góry (np. kraina **Abruzzo**) i zamknięta przez niedostępne jednostajne wybrzeże Adrjatyckie,

z jedynym portem **Ancona** (co znaczy łokieć), posiada ludność nieliczną.

Na stronie zachodniej leżą dwie krainy:

74. 1) **Toskanja** leży w najszerszej części półwyspu, zajmuje nizinę rzeki Arno, obfitującą w drzewa oliwne, i po Lombardji jest najbardziej kwitnącą krainą Włoch. Tutaj, na średnim biegu Arno, leży **Florencja**

Rys. 19. Rzym (Forum).

(przeszło 200000 mieszk.), niegdyś ojczyzna wielu znakomitych uczonych i artystów, obfituje w zabytki sztuki; posiada przemysł jedwabny. W obszarze zaś ujściowym rzeki Arno leży **Piza**, która upadła wskutek zamulenia portu, a miejsce jej zajął port **Livorno**, na południe od ujścia Arno. W północno zachodnim kącie Toskanji, w okolicach **Carrary** spotykamy łomy białego marmuru, które wpłynęły na rozwój sztuki rzeźbiarskiej.

75. 2) **Lacjum** zajmuje nizinę Tybru, pośrodku zachodniego wybrzeża; stąd wyszła władza Rzymian, których miastem głównym był **Rzym**, zbudowany nad Tybrem, w obronnym położeniu na siedmiu pagórkach, po części bardzo stromych (np. skała **Tarpejska**, z której strącano przestępców). Obecnie Rzym jest stolicą Włoch ($\frac{1}{2}$ miliona mieszkańców), rezydencją króla i siedziskiem papieża, którego pałac, Watykan, ma 11000 pokojów. W pobliżu Watykanu wznosi się najsłynniejszy z kościołów chrześcijańskich całego świata, kościół Św. Piotra (rys. 19).

Rzym z powodu swej starożytności i ważnej roli, jaką we wszystkich czasach historycznych odgrywał, posiada wiele wspaniałych zabytków budownictwa i sztuki, dlatego jest oddawna celem wycieczek licznych uczonych i artystów.)

Włochy Południowe.

76. Najważniejszą z krain tej części Włoch jest żyzna i piękna **Kampanja Neapolitańska**, przypierająca do łukowatej zatoki Neapolitańskiej, zawartej między dwoma półwyspami: wapiennym półwyspem **Sorrento** na południu i wulkanicznym półwyspem **Pół Flegrejskich** na północy. Dalszym ciągiem pierwszego jest wapienna wyspa **Capri** ze słynną **grota Błękitną**; promienie światła dostają się do niej przez wodę morską i oświetlają wewnątrz blaskiem błękitnym.

Dalszym ciągiem drugiego półwyspu jest wulkaniczna wyspa **Ischia**, często niszczonea przez trzęsienia ziemi.

Wśród niziny Kampanji, nad zatoką Neapolitańską wznosi się odosobniony stożek wulkaniczny, **Wezuwjuś**, który zniszczył niegdyś starożytne rzymskie miasta, **Herkulanum** i **Pompeję**, zasypawszy je popiołem. Obecnie odkopują je i znajdują zabytki z czasów rzymskich.

Rys. 20. Neapol z Wezuwjuszem.

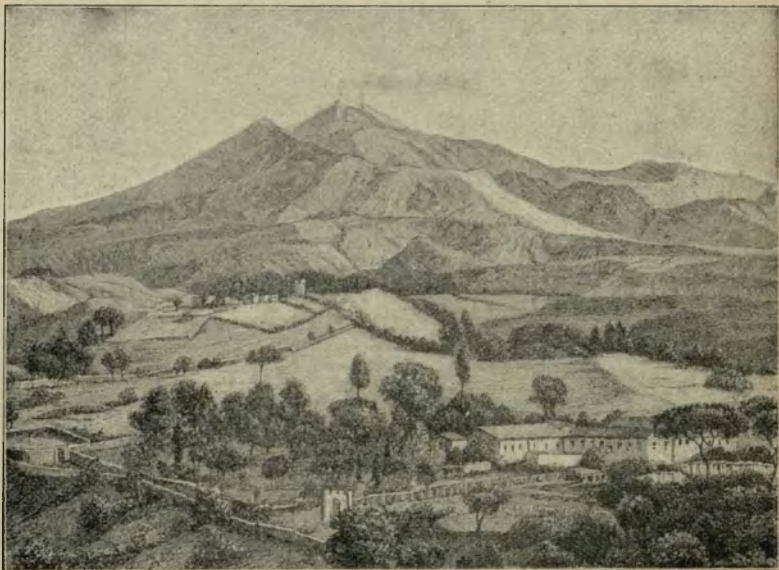
U stóp Wezuwjusza, nad zatoką Neapolitańską, leży w cudownym położeniu miasto **Neapol** (przeszło $\frac{1}{2}$ miliona mieszkańców); stąd przysłowie: „zobaczyć Neapol, a potem umrzeć” (rys. 20).

77. Po wschodniej stronie Apeninów rozciąga się kraina **Apulia**, zajmująca jedyną po tej stronie nizinę; tutaj, w północnym kącie zatoki Tarenckiej, leży miasto **Tarent**, niegdyś słynna kolonia grecka; kwitnie tu handel rybami; w okolicy znajduje się dużo sadzawek, z których otrzymują sól. Obecnie więcej znaczenia ma **Brindisi** na krańcu półwyspu Apulji; tu kończy się bowiem kolej żelazna, biegnąca wzdłuż wschodniego brzegu półwyspu Apenińskiego, i rozpoczyna się żegluga parowa do Suez i t. d. (ob. Nr. 61).

78. Drugi końcowy półwysep Włoch stanowi krainę **Kalabrię**, górzystą, niedostępną i często nawiedzaną przez trzęsienia ziemi; góry dosięgają do samego wybrzeża, dlatego nie spotykamy tu prawie miast, wyjąwszy portu **Regio**, leżącego nad cieśniną Mesyńską, miejsce przeprawy do Sycylii.

Wyspy Włoskie.

79. **Sycylja**, wyspa trójkątnego kształtu, jest odzielona od lądu, mianowicie—półwyspu Kalabrii, cieśniną **Mesyńską**, która w starożytności, pod nazwą **Scylli** i **Charybdy**, była niebezpieczna dla ówczesnych słabych okrętów.

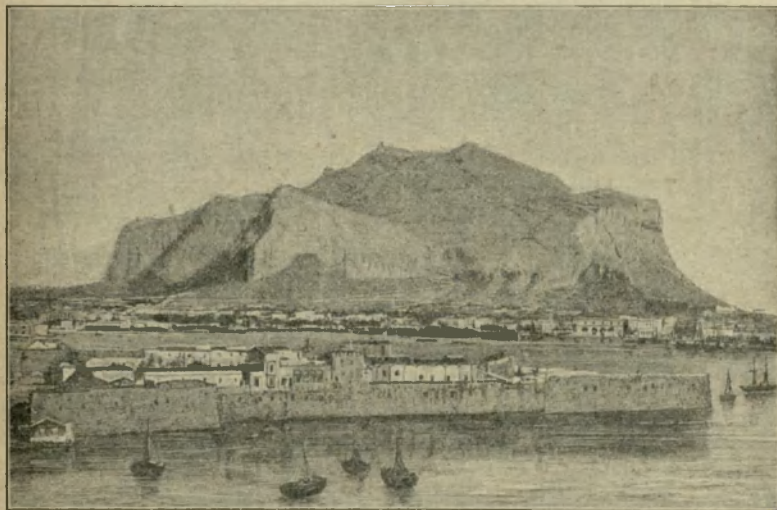

Rys. 21. Etna od południa.

Sycylja stanowi ogniwo łączne między Europą i Afryką, w szczególności między półwyspem Apenińskim i dzisiejszym Tuniszem, dawną Kartaginą (stąd walki między Kartagińczykami a Rzymianami o Sycylję).

80. Wzdłuż północnego wybrzeża wyspy ciągnie się łańcuch gór, będący przedłużeniem Apeninów; łańcuch ten pochyła się łagodnie ku południowi, tworząc wyżynę, która wypełnia całą prawie wyspę, wyjąwszy część

wschodnią, gdzie rozciąga się nizina; wśród tej niziny na wybrzeżu morza wznosi się olbrzymi wulkaniczny stożek **Etna**, czynny od niepamiętnych czasów, dlatego uważany przez starożytnych za siedlisko boga Wulkana.

Rys. 22. Palermo i Monte Pellegrino.

76. Sycylja w starożytności była śpichlerzem Rzymu; obecnie wskutek wyniszczenia lasów, a stąd osuszenia się klimatu, oraz wskutek złej gospodarki, wiele okolic wnętrza wyspy przybrało charakter pustynny, a mieszkańcy popadli w nędzę.

Na wybrzeżu południowym, pod **Girgenti** (Dżirdzenti), znajdują się najbogatsze w świecie kopalnie siarki. Najżyźniejsze i najgęściej zaludnione są wybrzeża północne i wschodnie. Na pierwszym leży miasto główne **Palermo**, (przeszło 200000 mieszk.) (rys. 22). Na drugim—**Mesyna**, nad cieśniną tegoż nazwiska, wywóz po-

marañcz, i **Katanja** (blisko 150000 mieszk.), u stóp Etny wśród żyznej równiny, zbudowana z lawy.

77. Korsyka, wyspa górzysta, słabo zaludniona, zamieszkała przez mężnych lecz barbarzyńskich górali, którzy, podobnie jak Albańczycy, praktykują krwawą zemstę; tutaj, w mieście **Ajaccio**, urodził się słynny wojownik, Napoleon I. Wyspa Korsyka należy politycznie do **Francji**.

78. Sąsiednia wyspa **Sardynja**, większa od Korsyki, jest do niej podobna pod względem swej przyrody i mieszkańców.

79. Między Korsyką a Toskanją leży wyspa **Elba**, bogata w żelazo.

80. Malta jest to grupa wysp, leżąca na południe Sycylii; panuje ona nad cieśniną, prowadzącą z zachodniej części morza Śródziemnego do wschodniej, i dlatego zajęli ją i obwarowali **Anglicy**.

PÓŁWYSEP PIRENEJSKI.

RZUT OKA OGÓLNY.

Położenie i kształt wybrzeży.

81. Półwysep Pirenejski, najbardziej zachodni z półwyspów Europy, leżący między Atlantykiem i morzem Śródziemnym, stanowi jakby most między Europą i Afryką. Na północy łączy się on z lądem Europy szerokim przesmykiem, wpoprzek którego ciągną się niedostępne góry Pirenejskie.

Góry te oddzielają ostro półwysep od reszty Europy, czynią go krajem zupełnie odrębnym; na południu półwysep ten zbliża się za pomocą wąskiej i łatwej do przebycia cieśniny **Gibraltarskiej** do Afryki.

82. Półwysep Pirenejski ma kształt czworoboku, którego boki są bardzo jednostajne. Brzegi oceanu Atlantyckiego nie posiadają wcale rozczłonkowań; brzegi mo-

rza Śródziemnego posiadają kilka łukowatych, płytkich zatok, z których najznacniejszą jest **zatoka Walencji**; tu też znajduje się kilka większych wysp (**Balearskie**). Bok południowy wybiega ku cieśninie Gibraltarskiej, tak, iż czworokąt otrzymuje dodatek trójkątny.

Kształt powierzchni i wody.

83. Na półwyspie Pirenejskim panuje prawie wyłącznie **forma wyżyny**, co przypomina sąsiednią Afrykę.

Na grzbiecie i krawędziach tej wyżyny ciągną się **łańcuchy górskie**, przeważnie równoleżnikowe. Na wschodzie wyżyna spada krótkimi tarasami ku morzu Śródziemnemu i przedstawia się od tej strony jako łańcuch gór, tak zwany **Iberyjski Kraj Źródłowy**. Na zachodzie zaś pochyła się łagodnie jako wyżyna **Centralna** ku Atlantykowi, pozostawiając **wązką nadbrzeżną nizinę**.

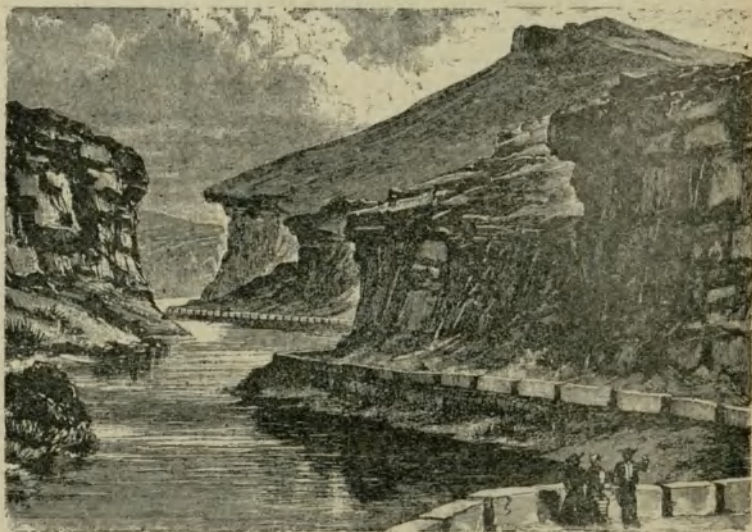
W kierunku tej pochyłości spływają ku Atlantykowi w głębokich dolinach, o stromych zboczach, najdłuższe na półwyspie, lecz ubogie w wodę, rzeki, biorące początek w Iberyjskim Kraju Źródłowym (rys. 23). Rzeki, płynące ku wschodowi po krótkich tarasach ku morzu Śródziemnemu, mają bieg bystry i poziom wód bardzo zmienny.

Wyżyna Centralna jest też ograniczona górami: od północy **Kantabryjskimi**, które są zachodnim przedłużeniem Pirenejów i spadają stromo na północ ku **zatoce Biskajskiej**; od południa ograniczają tę wyżynę góry **Sierra Morena***, obfitujące w metale i spadające stromo na południe.

Przez środek wyżyny ciągną się w tym samym kierunku, co poprzednie, **góry Kastylskie**, które dzielą ją na

*) Znaczy to Góry Czarne, tak zwane od pokrywających je ciemnych zarośli, czy też od panujących tu niegdyś Maurów.

dwie części: północną, **wyżynę Starokastylską**, zroszoną rzeką **Duero**, i południową, **wyżynę Nowokastylską**, zroszoną rzekami **Tagiem** i **Gwadianą**.

Rys. 23. Strome brzegi rzeki Tajo.

Przez obniżenia w górach, otaczających wyżynę, prowadzą drogi i koleje, ułatwiające komunikację.

Od północy i południa, poza ograniczeniami górskimi, leżą trójkątne niziny rzeczne, z których północna, **nizina Aragonji** z rzeką **Ebro**, pochyla się ku wschodowi, południowa, **nizina Andaluzji** z **Gwadalkwiwirem**—ku zachodowi. Ten ostatni jest jedyną rzeką na półwyspie, mającą przez cały rok obfitość wody, gdyż otrzymuje nawet w gorących latach wodę z południowych, śniegiem pokrytych gór, **Sierra Nevada**. Jest on również jedyną rzeką, na której żegluga odbywa się daleko w głąb kraju, gdy tymczasem inne rzeki tutejsze, posiadając silny spadek, pozwalają na żeglugę tylko niedaleko ujścia.

Niziny Aragonji i Andaluzji są po stronach zewnętrznych otoczone górami: pierwsza — **Pirenejami**, druga — górami **Sierra Nevada**.

Rys. 24. Col de Pesthus, przejście we Wschodnich Pirenejach.

Pireneje ciągną się łańcuchem od zatoki Biskajskiej do Ljońskiej; są niższe od Alp, ale bardziej od nich zwarte i niedostępne (rys. 24), tak iż dotąd tylko na skrajach w pobliżu wybrzeży prowadzą koleje. W środku tego łańcucha wznosząca się grupa gór **Maladetta** sięga powyżej linii śnieżnej do 3400 m.

Łańcuch gór Sierra Nevada, ograniczający nizinę Andaluzji od południa, jest wyższy od Pirenejów i po Alpach najwyższy w Europie; szczyt **Mulahacen** wznosi się do 3500 m.)

K l i m a t.

84. Z trzech południowych półwyspów Europy—Pirenejski ma klimat najsuchszy.

Obszary nadbrzeżne półwyspu Pirenejskiego, z wyjątkiem północnych, posiadają klimat podzwrotnikowy; upalne, ubogie w deszcze lata, i łagodne, obfitsze w deszcze zimy. Charakter roślinności podobny jest do południowych Włoch lub Sycylii. Najgorętszą częścią półwyspu, a nawet całej Europy, jest dolina Andaluzji, ra-

Rys. 25. Dąb korkowy.

zem z małemi nadbrzeżnymi równinami Malagi, Murcji, Walencji, leżącemi na wybrzeżu południowo-wschodnim. Przy sztucznym nawodnieniu okolice te dostarczają wina (Malaga), bawełny i trzciny cukrowej; w okolicach Murcji znajduje się pierwszy gaj palm daktylowych. Ważnemi są też tu lasy dębu korkowe-

go, spotykane głównie na tarasowatych zboczach Wyżyny Centralnej; kory tych drzew używa się nie tylko na korki, lecz i na dachy, podłogi i t. d. (rys. 25).

Północne i północno-zachodnie okolice nadbrzeżne, mające lata chłodniejsze i dżdżyste, przypominają produktami i widokiem krajobrazu (łąki, lasy) bardziej okolice nadsze, niż podzwrotnikowe.

85. Wnętrze kraju posiada klimat kontynentalny, właściwy okolicom, leżącym wysoko i otoczonym górami. Z powodu znacznego wzniesienia gruntu, spotykamy tu ostre zimy; burze śnieżne i kilkotygodniowe mrozy nie są tu rzadkością; w lecie zaś silnie rozgrzane wnętrza ściągają wiatry z okolicznych mórz, a wiatr, przechodząc góry skrajne, otaczające wyżynę, osusza się; stąd wiele okolic wnętrza nosi charakter stepowy, a nawet pustynny. Stepów te obfitują w sól i nadają się wybornie do hodowli owiec cienkowiełnistych (merynosy), podobnie jak i inne suche okolice, np. w południowej Afryce i Australji. Na obszarach pozbawionych soli rośnie trawa esparto, używana w celach technicznych (do wyrobu mat, papieru i t. d.). Prócz owiec, godną uwagi jest też hodowla osłów i mułów, jako zwierząt jucznych.

86. Półwysep Pirenejski obfituje w skarby mineralne, które zjednały mu sławę już w odległej starożytności. Wprawdzie, od czasu odkrycia bogatych kopalń w Ameryce, półwysep ten stracił wiele pod tym względem na znaczeniu, ale dotychczas jeszcze produkcja ołowiu, rtęci i miedzi w Sierra Morena, oraz żelaza we wschodniej części gór Kantabryjskich, jest znaczna i wpłynęła tu na rozwój przemysłu.)

C z ł o w i e k.

87. Półwysep Pirenejski jest zamieszkały przez dwa narody romańskie, blisko z sobą spokrewnione, a mianowicie: **Hiszpanów** i **Portugalczyków**.

Pierwotni mieszkańcy tego półwyspu, **Iberowie**, za-

wojowani przez Rzymian, szybko przyjęli ich język, z którego powstały języki: hiszpański i portugalski.

Na początku piątego wieku osiedlili się tu giermańscy zdobywcy, **Gotowie**; przyjęli oni jednak religję i język zwyciężonych. Państwo Gotów zawojowali w 711 roku **Maurowie** t. j. **Arabowie**, zmieszani z **Berberami**, którzy wtargnęli tu od południa przez wąską cieśninę Gibraltarską.

Tylko w północnych górach skrajnych utrzymało się państwo chrześcijańskie, które, wojując szczęśliwie przez setki lat z Maurami, rozszerzało się coraz bardziej ku południowi. Podczas tych walk powstały w oddzielnych krainach państwa chrześcijańskie, z których później utworzyły się dwa, obecnie istniejące państwa, **Hiszpanja** i **Portugalja**.

88. W roku 1492 wyparto Maurów napowrót do Afryki.

Wiek XVI był wiekiem kolonizacyjnego rozkwitu półwyspu, do czego przyczyniło się położenie jego wśród oceanu. Hiszpanie (pod dowództwem Genuńczyka, Kolumba) odkryli Amerykę i w części ją zawojowali. Portugalczycy odkryli drogę morską (koło przylądka Dobrej Nadziei) do Indji Wschodnich i założyli tam bogate kolonje.

Oba więc kraje stały się potężnymi państwami, w których rozwinęła się bogata literatura i sztuka; lecz zła gospodarka, nieszczęśliwe wojny, fanatyzm religijny, ciemnota, chciwość i wynikła stąd utrata kolonji podkopały dobrobyt tych państw.

Dlatego też półwysep Pirenejski, podobnie jak Bałkański, obecnie jest rzadko zaludniony: przeszło 23 miliony na przeszło 11000 mil □.

Panującą religją jest katolicka. X

POSZCZEGÓLNE KRAINY.

/ Hiszpanja.

89. **Kastylja Stara i Nowa** zajmują wyżynę Centralną; pierwsza wraz z **Leonem**, zajmuje część północną, druga wraz z **Estremadurą**—część południową. W Nowej Kastyli leży nowa stolica, **Madryt** (przeszło $\frac{1}{2}$ milj. mieszkańców), zajmująca na półwyspie centralne położenie, nad rzeką Manzanares, która jest tak uboga w wodę, że wodę dla miasta trzeba sprowadzać z odległych gór Kastylskich. Madryt jest jedynym znacznym miastem wyżyny, która z powodu suszy ma ludność nadzwyczaj rzadką. Niedaleko stąd, nad Tagiem, główną rzeką tego kraju, leży stara stolica, **Toledo**. W górach Sierra Morena, w **Almaden**, znajdują się największe w Europie kopalnie rtęci.

Skąpe rolnictwo i hodowla owiec żywią tu ludność leniwą, fanatyczną i ciemną, ale dumną ze swej przeszłości. Pasterze merynosów za nadejściem zimy przepędzają swe stada na niżej leżące, cieplejsze równiny **Estremadury**.

90. Na północnej krawędzi wyżyny, w zachodniej części leży górzysta **Galicja**, z wybrzeżem gęsto choć drobno postrzępionym, z powodu wciśnięcia się morza w niższe części dolin górskich. Te dolinowe wązkie zatoki morskie, przypominające fjordy norweskie, nazywają się tu **riasami**. Mieszkańcy Galicji, tak zwani **Gallegos**, z powodu nieurodzajności swych gór, udają się licznie za zarobkiem do miast hiszpańskich.

91. Na wschód od Galicji leży też kraina górzysta, **Asturja**, kolebka monarchji hiszpańskiej. Dalej, na wschód od Asturji, na przejściu od gór Kantabryjskich do Pirenejskich, leży górzysta, obfitująca w żelazo, **Biskaja**, zamieszкана przez pracowitych i mężnych **Basków**, którzy zachowali dotychczas język swych przodków, **Ibe-**

rów. Między Asturją i Biskają wciska się wązkim pasem Starja Kastylja, która tu wyjątkowo dosięga morza i posiada znaczny port **Santander**, połączony koleją żelazną z Madrytem.

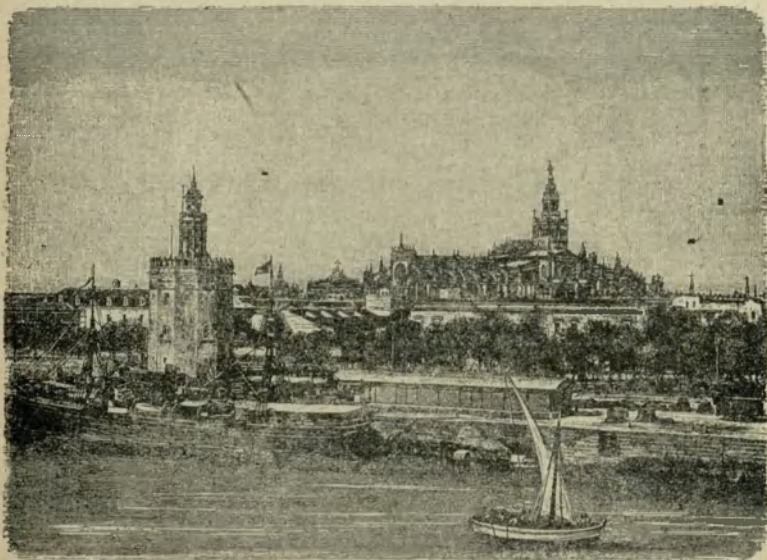
92. W Pirenejach utrzymała się jeszcze mała Rzeczpospolita **Andora**, pozostająca pod opieką Hiszpanji i Francji.

93. Kraje, leżące na wschodniej krawędzi, tworzyły niegdyś obok Kastylji drugie państwo hiszpańskie, którego głównym krajem była **Aragonja**. Kraina ta, zajmująca kotlinę Ebro, otoczona zewsząd górami, była dawniej jeziorem, które utorowało sobie ujście przez **nadbrzeżne góry Katalońskie** do morza. Aragonja posiada klimat bardzo suchy, podobnie jak wyżyna Centralna, ale z powodu niższego położenia jest cieplejsza; tu rośnie już drzewo oliwne. Główne miasto **Saragossa** (100,000 mieszkańców) leży nad rz. Ebro, w punkcie, skąd dolina prawego jej dopływu prowadzi na wyżynę, ułatwiając komunikację z Madrytem.

94. Krainę nadbrzeżną Aragonji stanowi **Katalonja**, jedna z najważniejszych i najbogatszych prowincji Hiszpanji; posiada ona bogate kopalnie węgla, żelaza i soli; dzięki tym bogactwom i wyjątkowej pracowitości mieszkańców, rozwinął się tu wielki przemysł (głównie tkactwo bawełniane). Główne miasto **Barcelona** przeszło $\frac{1}{2}$ miliona mieszk.) jest nie tylko pierwszym miastem przemysłowym, lecz również pierwszym portem Hiszpanji na morzu Śródziemnym.

95. W krainach leżących dalej na południu, w **Walencji** i **Murcji**, spotykamy na wielką skalę zastosowane sztuczne nawodnienie, przy pomocy którego te suche kraje zamieniły się na wspaniałe ogrody (**Wegas** albo **Huertas**), a w największym mieście tej krainy, w **Walencji** (200,000 mieszk.), nad zatoką tejże nazwy, rozwinął się przemysł jedwabny.

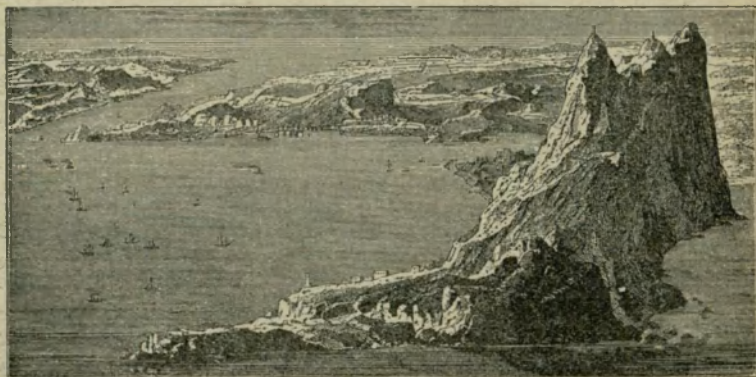
96. Na południe od wyżyny Centralnej spotykamy dwie krainy: nizinową, bardzo urodzajną (trzcina cukrowa, bawełna, wino, owoce południowe) **Andaluzję** i górską, niedostępną **Granadę**.

Rys. 26. Sewilla od strony Gwadalkwiwuru.

Żyzna **Andaluzja** jest śpichlerzem, ogrodem i stajnią Hiszpanji; posiada ona nad swą główną splawną rzeką Gwadalkwiwurem znaczne miasta: **Sewillę** (150,000 miesz.), do której dochodzą statki morskie i która z tego powodu w czasie kolonizacji hiszpańskiej w Ameryce była pierwszym miastem handlowym Hiszpanji (rys. 26). Obecnie głównym portem atlantyckim Hiszpanji jest **Kadyks**, na południe od ujścia Gwadalkwiwuru, na skalistym wązkim a długim przylądku, najstarsze miasto półwyspu (dawna kolonja fenicka). W pobliżu leży handlowe miasto **Jerez (Cheres)** ze słynnemi winnicami, rosnącemi na polu bitwy między Maurami i Gotami.

97. **Granada**, dzięki swym niedostępnym góróm, była ostatnim schronieniem Arabów (tak jak Asturja — Gotów). Na północnym stoku Sierra Nevady leży w uroczej okolicy przez Arabów założone miasto główne **Granada** ze słynną **Alhambra**, zamkiem królów maurytańskich. Na południowym zaś stoku tych gór, nad morzem Śródziemnym, leży miasto portowe **Malaga** (blisko 150,000 mieszk.); w jego okolicy rośnie słynne wino tegoż nazwiska.

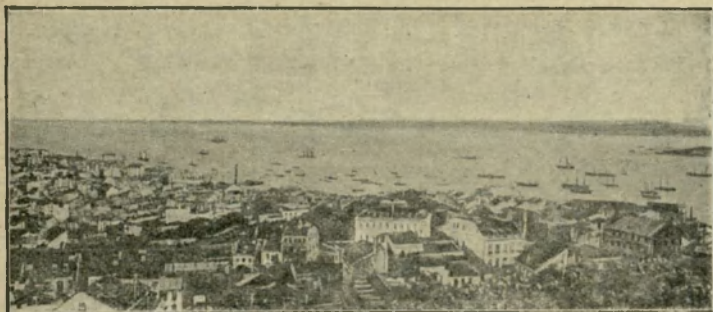

Rys. 27. Gibraltar i cieśnina Gibraltarska.

98. W pobliżu południowego rogu Hiszpanji, na stromej skale, łączącej się z lądem tylko za pomocą piaszczystego przesmyku, wznosi się twierdza **Gibraltar**, broniąca wejścia do morza Śródziemnego i dlatego zajęta przez **Anglików**, którzy tędy płyną do swych kolonji w Indjach (rys. 27).

Portugalja.

99. **Portugalja** zajmuje zachodni pas półwyspu (na południe od Galicji), pochylający się tarasami ku oceanowi. Kraina ta jest przetrzęta dolnemi częściami rzek Duero (Douro) i Tagu (Tejo), które tu, dzięki przyptywom oceanicznym, stają się żeglowne. Przy ujściach tych rzek

Rys. 28. Lizbona.

leżą dwa najznacześniejsze miasta tego kraju: **Lizbona** (przeszło 350,000 mieszk.), miasto główne, leży przy ujściu Tejo, które się tu zatokowato rozszerza, a następnie silnie zwęża; zwężenie to broni miasto od strony morza i tworzy wyborny port dla handlu i żeglugi między Europą i Ameryką Południową. Najważniejszy handel prowadzi Portugalja z Anglią, której dostarcza wina i kory korkowej a otrzymuje wzamian wyroby tkackie. Przy ujściu Douro leży **Porto** (przeszło 150,000 miesz.), dawniej **Portus Cale**, skąd Portugalja otrzymała swą nazwę; w pobliżu, na prawych zboczach doliny Douro, zwróconych ku południowi, rośnie słynne wino *portwein*, którym Porto prowadzi znaczny handel.

b) Trzy rozgałęzienia północne.

WYSPY BRYTAŃSKIE.

RZUT OKA OGÓLNY.

Położenie i kształt wybrzeży.

100. Wyspy Brytańskie wznoszą się na mieliźnie morskiej, która stanowiła niegdyś rozległy północno-zachodni półwysep Europy; później jednak przez zalanie morzem niższych obszarów tego półwyspu, jakoteż z po-

Porto i Anglię / Douro

wodu przzerwania przez fale morskie cieśniny Kaletańskiej, półwysep ten został od lądu Europy cderwany i rozpadł się na wyspy; mianowicie — na dwie wielkie: **Wielką Brytanię i Irlandję**, oddzielone od siebie morzem Irlandzkim, oraz na wiele drobnych.

Z powodu silnego falowania morza od zachodu, jakoteż i większej górzystości tej strony, brzegi zachodnie tych wysp są silniej poszarpane niż brzegi strony wschodniej, gdzie spotykamy krainę nizinną o jednostajniejszej linii brzegowej, z wyjątkiem północnej części W. Brytanji, gdzie również górzyste wybrzeże tworzy literę Z.

Ważniejsze z zatok są: na zachodzie zatoka **Brystolska**, oddzielająca półwysep **Cornwall (Körnuol)**; zatoce tej odpowiada na wschodzie szerokie ujście rzeki **Tamizy**, oddzielające też, choć mniej wyraźny, półwysep **Kent**. Dalej ku północy, zatoce **Clyde (Klajd)** na zachodzie odpowiada zatoka **Forth (Fors)** na wschodzie. Najpółnocniejsze zwięźenie, utworzone zatoką **Moray (Mere)**, zużytkowano do przeprowadzenia kanału **Kaledońskiego**. Część północna wyspy posiada liczne wązkie zatoki ze skalistemi brzegami, stanowiące formę przejściową od hiszpańskich riasów do skandynawskich fjordów; tutaj też leżą liczne drobne skaliste wyspy, np. **Hebrydy**, okalające wybrzeże zachodnie; na północo-wschód Szkocji leżą wyspy **Orkadzkie**, a nieco dalej **Szetlandzkie**.

Kształt powierzchni i wody.

101. Pod względem kształtu powierzchni Wielka Brytanja da się podzielić na dwie części: północno-zachodnią górzystą i południowo-wschodnią niziną.

Góry południowej części wyspy, to jest **góry Anglji**, są niskie i rozrzucone luźnymi grupami; są to mianowicie góry **Cornwall** na półwyspie tegoż nazwiska, obfitujące w ołów i miedź, góry **Wales (Uels)** albo **Walijskie** na pół-

wyspie tegoż nazwiska, dostarczające węgla kamiennego, i góry **Penińskie** w Anglii północnej, w największym jej zwężeniu, tak iż ze szczytów tych gór widać oba morza. Góry te dostarczają węgla kamiennego i żelaza.

Na zachód od gór Penińskich, na sąsiednim półwyspie **Cumberland** (**Kemberlend**), wznoszą się malownicze góry tejże nazwy, których kopalnie węgla przedłużają się pod dno morza sąsiedniego.

Góry północnej części Wielkiej Brytanji, t. j. góry **Szkocji**, napełniają całą tę krainę, dzieląc się na dwie główne części pasem nizinowym, łączącym zatokę Clyde z zatoką Forth. Góry Szkocji północnej, zwane **Grampians** (**Grempiens**), są bezleśne, dzikie, pełne bagnisk i jezior. Najwyższym ich szczytem i całej Wielkiej Brytanji jest **Ben Nevis** (**Niwis**) (przeszło 1300 metrów).

Nizina zajmuje południowo-wschodnią część wyspy, jest urozmaicona licznymi pagórkami, często skalistemi; południowa żyzna jej część jest siedliskiem rolnictwa, północna zaś część w sąsiedztwie gór Penińskich—siedliskiem olbrzymio rozwiniętego przemysłu.

102. Rzeki Wielkiej Brytanji, z powodu silnego rozczłonkowania kraju, muszą być nieznaczne, z powodu jednak przypliwów, wstępujących w ich szerokie lejkowate ujścia, rzeki te są bardzo dogodne do żeglugi. Z powodu niewysokich działów wodnych łatwo było tu przeprowadzić liczne kanały.

Ważniejsze są rzeki, płynące ku wschodowi, mianowicie, na południu **Tamiza**, a na północy **Humber** (**Hembr**), składająca się z dwóch rzek źródłowych, **Trent** i **Ouse** (**Auz**), wypływających z gór Penińskich.

Ku zachodowi płynie **Sewern**, ograniczająca od wschodu góry Walijskie, i wpadająca do zatoki Brystolskiej. Rzeka Sewern jest połączona z Tamizą za pomocą kanału. Dalej na północy, w Szkocji, ku zachodowi płynąca rzeka **Clyde** łączy się za pomocą kanału **Glasgowskiego** z zatoką **Forth**.

103. Irlandja ma powierzchnię bardziej płaską, tylko na wybrzeżach wznoszą się tu i owdzie grupy nieznacznych gór; pośrodku kraju płynie ku południo-zachodowi błotnista rzeka **Shannon (Shennen)**.

K l i m a t.

104. Jakkolwiek wyspy Brytańskie leżą dość daleko na północy (najdalej na południe wysunięty punkt— pod szerokością Krakowa, a najdalej na północy leżące wyspy— poza szerokością Petersburga), mają jednak zimy tak łagodne, iż rośliny południowe, jak mirty i wawrzyny, mogą tu rość pod gołym niebem; wynika to z wpływu ciepłego prądu, Golfstromu, i panowania wiatrów zachodnich. Lata jednak są chłodne, albowiem położenie śród morza sprowadza zachmurzenie i mgły.

Zachodnie, górzyste wybrzeża wysp, na których oziębiają się wiatry zachodnie, są najbardziej dżdżyste w Europie. Łagodność zimy i wilgotność klimatu sprzyjają roślinności; szczególnie bujną jest zieleń łąk.

C z ł o w i e k.

105. Pierwotnymi mieszkańcami wysp Brytańskich byli **Celtowie**, następnie przywędrowali tu **germańscy Anglo-Saksowie**, którzy podbitemu krajowi dali nazwę Anglii; ludność pierwotna schroniła się w góry. Koniec panowaniu Anglo-Saksów położyli **Normanowie**, również germańskiego pochodzenia, którzy jednak, przemieszkując długi czas na przeciwległym północnym wybrzeżu Francji, przyjęli język francuski; z połączenia języka francuskiego z anglo-saksońskim powstał dzisiejszy język angielski. Pierwotny język celtycki zachował się jeszcze w górzystej Szkocji i Walji oraz w Irlandji.

106. W dawnych czasach, gdy główny ruch żeglarski, handlowy i kolonizacyjny ograniczał się morzem Śródziemnym, wyspy Brytańskie, leżące jakby na końcu świata, nie miały wielkiego znaczenia; ale gdy po odkryciu Ameryki żegluga i handel przeniosły się na szerszy obszar oceanu, wtedy oceaniczna Wielka Brytania nabrała głównego znaczenia i stała się **pierwszą potęgą żeglarską i kolonialną na ziemi.**

Obok tego bogate kopalnie **węgla i żelaza**, oraz wynalezienie **maszyny parowej** uczyniły Wielką Brytanię **najpierwszym krajem przemysłowym na ziemi**, tymbardziej, że liczne kolonie dostarczają ciągle surowych materiałów (szczególnie bawełny), które są przerabiane w fabrykach angielskich. Dzięki tym warunkom, Anglicy uczynili z Wielkiej Brytanji jedną olbrzymią fabrykę, przerzniętą gęsto siecią kolei żelaznych i kanałów. Zajęcia przemysłowe i handlowe wyrobiły w nich w wysokim stopniu zmysł praktyczny, który ujawnił się nawet w naukach.

107. Natężone życie przemysłowe i handlowe wywołało wielkie **zgęszczenie ludności** (blisko 45 milionów na 6,000 milach \square , t. j. przeszło 7,000 mieszk. na milę \square).

Całe państwo Brytańskie razem ze wszystkimi kolonjami (blisko 500,000 mil \square) przenosi obszarem państwo Rosyjskie, a ludnością (400 milionów) prawie dorównywa Chinom.

Pod względem politycznym wyspy Brytańskie tworzą Królestwo Wielkiej Brytanji, składające się z Anglii, Szkocji i Irlandji; narodem panującym są protestancy Anglicy.

POSZCZEGÓLNE KRAINY.

A n g l j a.

108. Anglja zajmuje południową część wyspy Wielkiej Brytanji (prócz celtyckiej **Walji**). Kraj ten da się podzielić na dwie części: południowo-wchodnią, nizinną,

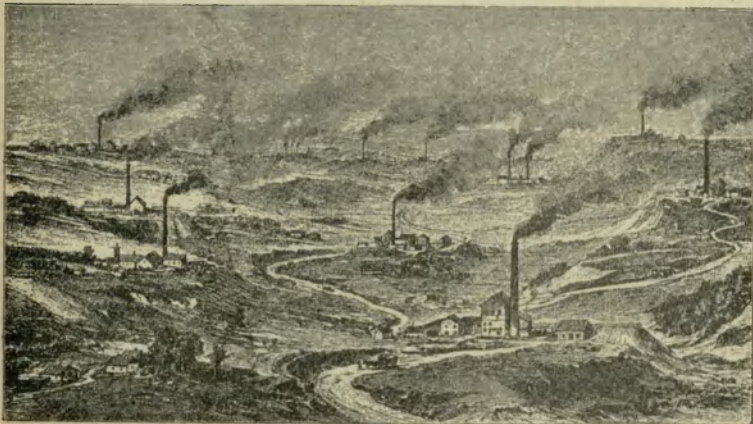
Rys. 29. Anglja rolnicza.

i północo-zachodnią, górzystą; pierwsza, żyzna, jest siedliskiem rolnictwa; druga, obfitująca w węgiel kamienny i żelazo, jest siedliskiem przemysłu (rys. 29 i 30).

109. W **Anglji rolniczej**, nad Tamizą, leży miasto główne Wielkiej Brytanji, **Londyn**, największe miasto na ziemi (do 5 milionów mieszk.) i najbardziej handlowy port: dzięki przyływowi morskim, wstępującym w ujście Tamizy, okręty dochodzą pod same mury Londynu.

W pobliżu Londynu leży **Greenwich (Grinicz)**, z obserwatorium astronomicznym, którego południk jest często uważany za pierwszy (zamiast południka Ferro).

We wnętrzu kraju leżą miasta uniwersyteckie: **Oxford** i **Cambridge (Kembrydż)**. Na południowym wybrzeżu, zwróconym ku Francji, leżą liczne porty, jak np. **Dover** w punkcie największego zbliżenia Anglii do Francji

Rys. 30. Anglja przemysłowa.

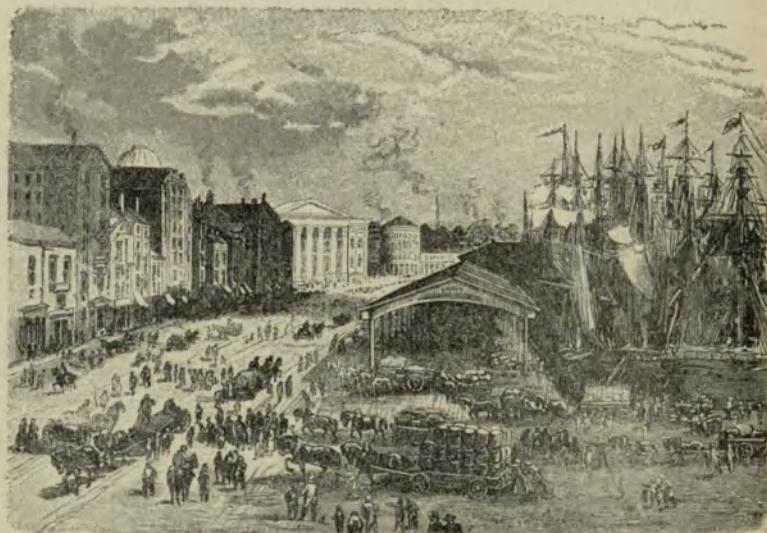
(cieśnina **Calais**, przeprawa). Dalej na zachód naprzeciwko wyspy **Wight (Uajt)** leży największy port wojenny Anglii, **Portsmouth (Portsmes)**.

Na zachodnim wybrzeżu leży port **Bristol (Brestl)** nad zatoką tegoż nazwiska, przeszło 200,000 mieszkańców.

110. Walja jest nieurodzajną, górzystą krainą, słabo zaludnioną przez Celtów. Południowa jej część obfituje w węgiel i żelazo; dlatego powstały tutaj większe miasta przemysłowe.

111. W Anglii przemysłowej, dokoła gór, obfitujących w węgiel i żelazo, powstały wielkie miasta przemysłowe: **Manchester (Menczester)**, po zachodniej stronie gór,

główne ognisko przemysłu bawełnianego, **Birmingham** (**Birmingham**) na południu gór, główne siedlisko przemysłu żelaznego.

Rys. 31. Doki w Liverpoolu.

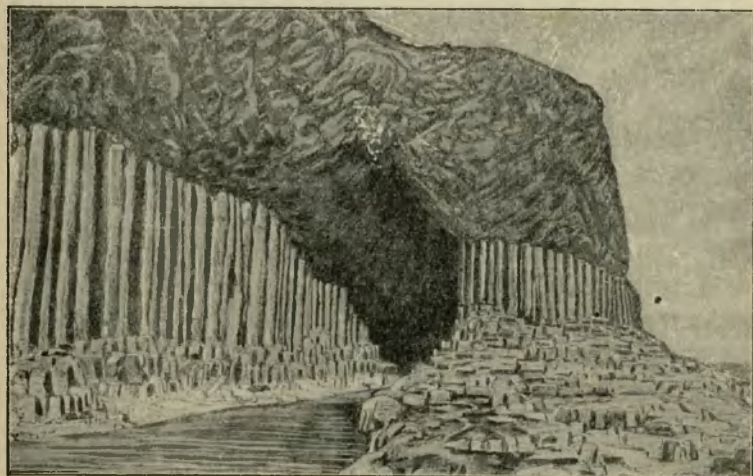
Głównym portem wywozowym tej krainy jest **Liverpool** (**Liwerpul**) (rys. 31) na zachodnim wybrzeżu; wszystkie te miasta mają po $\frac{1}{2}$ miliona mieszkańców.

S z k o c j a.

112. Ogniskiem tego kraju jest część jego południowa, posiadająca bogate pokłady węgla i nizinę, ciągnącą się od zatoki **Clyde** (**Klajd**) do zatoki **Forth** (**Fors**). Na obu końcach tej niziny powstały wielkie miasta: nad zatoką Clyde — wielkie przemysłowe miasto **Glasgow** (blisko 800,000 mieszk.), a nad zatoką Forth — stolica kraju, **Edynburg** (przeszło 300,000 mieszk.), w malowniczym położeniu.

Ryc. 32. Wyzyna Szkoeka.

Ryc. 33. Grota Fingala.

<http://rcin.org.pl>

Północna część kraju, skalista, ponura i nieurodzajna (rys. 32), jest rzadko zaludniona przez celtyckich górali, zajmujących się hodowlą owiec i rybołówstwem (połów śledzi). Na nadbrzeżnej wyspie **Staffa** znajduje się słynna **grota Fingala**, złożona ze słupów bazaltowych, o które rozbijają się z szumem fale morskie (ryc. 33).~~X~~

I r l a n d j a.

113. Wyspa ta, dzięki bujnej zieleni swych łąk i obfitości pnącego się bluszczu, otrzymała nazwę „Zielonego Erynu“ albo „Wyspy Szmaragdowej“. Z powodu braku węgla kamiennego przemysł jest mało rozwinięty; kraj jest przeważnie rolniczy. Ziemia, wydarta katolickim Irlandczykom, należy do wielkich właścicieli, protestanckich Anglików, którzy wyzyskują i uciskają Irlandczyków; dlatego ci ostatni mieszkają w nędznych lepiankach z gliny, żywią się prawie jedynie kartoflami i emigrują w znacznej liczbie do Ameryki.

Najbogatszą okolicą Irlandji jest część północno-wschodnia, gdzie uprawiają len; tu leży przemysłowe miasto **Belfast**, wyrabiające płótno ($\frac{1}{4}$ miliona mieszk.). Na wybrzeżu wschodnim, w punkcie najbardziej zbliżonym do Anglii, leży stolica kraju **Dublin** (przeszło 300,000 mieszk.), połączona kanałami z rzeką **Shannon**.

U południowo-zachodnich wybrzeży Irlandji leży wyspa **Valentia (Welenszie)**, najbardziej na zachód wysunięty punkt Europy (pominąwszy Islandję); stąd też przeprowadzono pierwszą linię telegrafu podmorskiego do Ameryki.]

PÓŁWYSEP JUTLANDZKI.

RZUT OKA OGÓLNY.

Położenie i kształt wybrzeży.

114. Półwysep Jutlandzki, wyrastający ku północy z lądowego pnia Europy, zamyka, wraz ze Skandynawskim, od zachodu morze Bałtyckie, dzieląc je od morza Niemieckiego; jednak cieśniny, dzielące półwysep Jutlandzki od Skandynawskiego i rozgałęziające się między wyspami, łączą te dwa morza.

Wschodnie wybrzeże półwyspu jest urozmaicone zatokami, np. długą zatoką (a właściwie cieśniną) **Liimfjord**, i posiada wyspy, które są podzielone cieśniną **Wielki Belt** na dwie grupy: w zachodniej leży wyspa **Fionja**, we wschodniej—**Zelandja**, największa z archipelagu Duńskiego. Wybrzeże zachodnie jest jednostajne, otoczone niedostępnymi mieliznami; posiada jeziora nadbrzeżne.

Kształt powierzchni, wody i klimat.

115. Półwysep Jutlandzki jest przedłużeniem niziny Niemieckiej; pośrodku ciągnie się z południa na północ, wzdłuż półwyspu, niewysokie pasmo wyniosłości, które dzieli półwysep na dwie części: wschodnią, przeważnie gliniastą, żyzną, i zachodnią, przeważnie piaszczystą, nieurodzajną.

Rzeki, z powodu małego obszaru kraju, są nieznaczące; klimat, wskutek wpływu morza—łagodny.

C z ł o w i e k.

116. Mieszkańcami półwyspu są ludy germańskie: w północnej części **Duńczycy**, w południowej **Niemcy**. Całkowita liczba ludności wynosi przeszło $3\frac{1}{2}$ miliona (na 1000 mil □); w tym $\frac{2}{3}$ Duńczyków.

POSZCZEGÓLNE KRAJINY.

D a n j a

117. Danja obejmuje północną część półwyspu i przyległe wyspy, a prócz tego, dalej ku wschodowi, na Bałtyku leżącą wyspę **Bornholm**.

Ryc. 34. [Kopenhaga.

Mieszkańcy zajmują się rolnictwem i hodowlą bydła (wywóz masła). Położenie nad cieśninami, łączącemi Bałtyk z morzem Niemieckim, zapewnia Danji ważne znaczenie handlowe; to też główne miasto **Kopenhaga** (rys. 34) (blisko 500,000 mieszk.), powstało nad najdogodniejszą z tych cieśnin, **Zundem**, na żywej wyspie Zelandji.

Pod względem politycznym należą jeszcze do Danji znacznie oddalone wyspy Atlantyckie:

1) **Faroer**, t. j. „wyspy Owczę,” gdyż mieszkańcy ich zajmują się (prócz rybołówstwa) hodowlą owiec, które z powodu łagodnej zimy (wpływ ciepłego Golfstromu) mogą się tu paść przez cały rok pod gołym niebem.

Rys. 35. Islandja.

Rejzownik.

2) **Islandja**, po Wielkiej Brytanji największa wyspa w Europie, jest krainą wulkaniczną, posiada wulkany czynne, np. **Hekla**, i źródła gorące, tryskające w górę, zwane **gejzerami**; znaczną część wnętrza Islandji pokrywają wieczne śniegi i lodowce (stąd też jej nazwa: **Eisland**). Kraj nie posiada roślinności drzewnej, zboże tu nie dojrzewa. Mieszkańcy zajmują się rybołówstwem, oraz hodowlą owiec i bydła; prócz tego ważne znaczenie mają tu małe konie wierzchowe, umożliwiające komunikacje w tym bezdroż-

nym kraju, jakoteż niezliczone stada ptactwa, gnieźdzącego się na niedostępnych wybrzeżach: ptaki te dostarczają jaj i pierza, którym handlują tutejsi mieszkańcy..

Szlezwig i Holsztyn.

118. Są to prowincje państwa Niemieckiego, oderwane od Danji; wpoprzek tego kraju, od portu wojennego **Kiel** do ujścia Elby, Niemcy przeprowadzili kanał dla

Rys 36. Hamburg.

połączenia Bałtyku z morzem Niemieckim i uwolnienia się tym sposobem od komunikacji przez cieśniny duńskie.

W tej części półwyspu, wzdłuż zachodniego brzegu, ciągną się małe podłużne wysepki, powstałe wskutek oderwania od lądu diun nadbrzeżnych i zamieszkane przez żeglarski lud **Fryzów**; tutaj należy też, nieco dalej śród morza Niemieckiego leżąca i panująca nad ujściem Elby, skalista, piaskowcowa wysepka **Helgoland** (licznie odwiedzane kąpiele morskie).

Prócz wojennego portu Kiel, leży tu niedaleko ujścia Elby, w punkcie, gdzie dochodzą przypyływy, wolne miasto **Hamburg** (750,000 mieszk.), najważniejszy port handlowy nie tylko Niemiec, ale i lądu stałego Europy, prowadzący handel głównie z Ameryką (rys. 36).

PÓŁWYSEP SKANDYNAWSKI.

RZUT OKA OGÓLNY.

Położenie i kształt wybrzeży.

119. Półwysep Skandynawski, największy z półwyspów Europy, zrasta się z lądowym pniem na północo-wschodzie i ciągnie się ku południo-zachodowi, roz-

Rys. 37. Fjord.

szerzając się coraz więcej; na południu dzieli się wreszcie na dwa półwyspy, przez cieśniny **Skagerak** i **Kategat**, które oddzielają ten półwysep od sąsiedniego — Jutlandzkiego,

Wschodnie, bałtyckie wybrzeże półwyspu jest nizkie i jednostajne; zachodnie, oceaniczne—skaliste i poszarpane wązkiemi i długimi zatokami, noszącemi nazwę **fjordów**; najdłuższy z nich jest **Sognefjord**, najobszerniejszy — **Dronthjemfjord**. Prócz tego wybrzeże jest usiane licznemi skalistemi wysepkami, z których najznacześniejsze są **Lofoty**, leżące w północnej części wybrzeża.

Kształt powierzchni i wody.

120. Wnętrze półwyspu wypełnia **skalista wyżyna**, poźłobiona głębokimi i wązkiemi dolinami, i przyjmująca wskutek tego charakter górski. Wyżyna ta ciągnie się wzdłuż półwyspu, bliżej brzegu zachodniego niż wschodniego; ku pierwszemu spada stromo, tworząc malownicze wybrzeża fjordów; ku drugiemu pochyła się zwolna, pozostawiając dość szeroką **nizinę**, szczególnie na południu.

121. Z tego powodu najznacześniejsze **rzeki** należą do stoku wschodniego; po stronie zachodniej płyną tylko krótkie potoki, rzucające się wodospadami do fjordów.

Z rzek strony wschodniej, które w górnych częściach przepływają jeziora, najznacześniejszą jest **Dal-Elf**. Na południe od niej rozciągają się wielkie jeziora: **Wenner, Wetter** i **Mälar**; z pierwszego wypływa rzeka **Gota**, tworząca wodospady, które statki wymijają przy pomocy kanału.

K l i m a t.

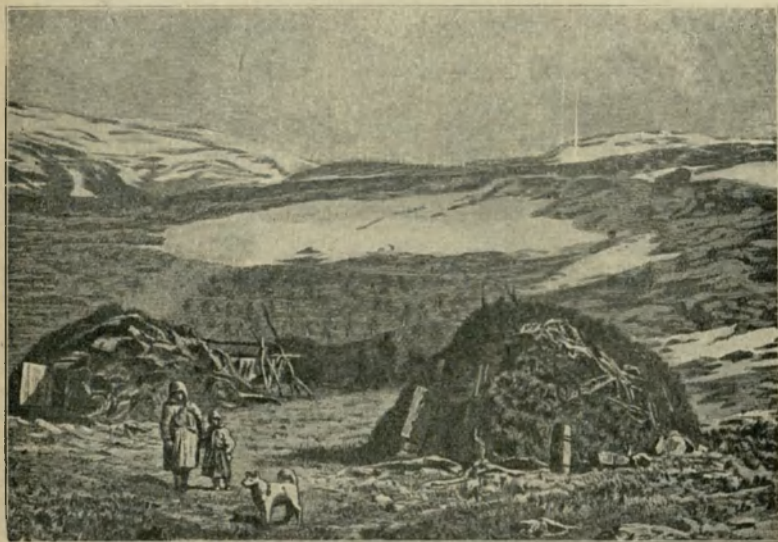
122. Pod względem klimatu półwysep Skandynawski można podzielić na dwie części: część zachodnia ma klimat wilgotny, łagodzony Golfstrzemem; część wschodnia, zasłonięta od wilgotnych wiatrów zachodnich, ma klimat surowy, kontynentalny. Po stronie zachodniej, mimo wysokiej szerokości geograficznej, porty nigdy nie

zamarzają, w okolicach Dronthejmu rosną drzewa owocowe i aż do północnego krańca kraju udają się kartofle.

Mimo to, wilgotność klimatu, a stąd obfitość śniegów po stronie zachodniej, jest przyczyną, że tam linja śnieżna leży niżej niż po stronie wschodniej, a niektóre lodowce zstępują aż do wybrzeży morskich.

Dzięki wilgotnemu klimatowi, kraina ta pokryta jest bujnymi lasami i stąd drzewo stanowi ważny przedmiot handlu.

C z ł o w i e k.

Rys. 38. Norwęski field z Lapończykami.

123. Mieszkańcy półwyspu Skandynawskiego (pokrewni Duńczykom), **Norwęgczycy** na zachodzie, **Szwedzi** na wschodzie, należą do grupy germańskiej. Prócz tego na dalekiej północy mieszkają resztki pierwotnej ludności mongolskiej, **Lapończycy**, którzy zajmują się hodowlą reniferów i dlatego prowadzą życie koczujące (rys. 38).

Gęstość zaludnienia, z powodu poczęści surowego klimatu, poczęści nieurodzajnego skalistego gruntu, jest mała ($7\frac{1}{2}$ milionów mieszk. na 14000 mil \square).

Odpowiednio do dwóch głównych narodowości, półwysp Skandynawski dzieli się na dwa państwa: **Norwegję** i **Szwecję**.

POSZCZEGÓLNE KRAINY.

N o r w e g j a.

Rys. 39. Hammerfest.

126. Norwegja zajmuje zachodnią, górzystą część półwyspu, i dlatego jest zamieszкана tylko na samych wybrzeżach, głównie nad fjordami, gdyż tu ludność napotyka i klimat cieplejszy, i niewielkie doliny do uprawy; przytym znajduje utrzymanie w rybołówstwie (sztokfisze i śledzie). Góry wnętrza dostarczają tylko drzewa ze znajdujących się na nich wielkich lasów.

Niegdyś mieszkańcy Norwegji, znajdując bezpieczne schronienie w skalistych fjordach, niedostępnych dla obcych żeglarzy, zasłynęli pod nazwą Normanów, jako rozbójnicy morscy, zdobywcy i odkrywcy dalekich krajów: tak np. przez Islandję dostali się oni do Ameryki Północnej (Grenlandji) na kilka wieków przed Kolumbem, ale odkrycie ich poszło w zapomnienie.

125. Największa i najżyźniejsza dolina rozciąga się na południu, nad Christjanafjordem, dlatego powstało tu miasto główne Norwegji, **Christjanja** (250,000 mieszk.); miasto to za pomocą doliny rzeki **Glomenu** ma łatwe połączenie z drugim ważnym miastem Norwegji i dawną jej stolicą, **Trondhjemem**, albo **Drothejmem**, leżącym nad fjordem tejże nazwy.

Prócz tego ważne jest portowe miasto **Bergen**, leżące w południowej części wybrzeża zachodniego, jako ognisko handlu rybami, i **Hammerfest** (rys. 39), jako najbardziej na północ położone miasto na ziemi, które swe istnienie zawdzięcza ogrzewającemu wpływowi Golfstromu.

S z w e c j a.

126. Szwecja zajmuje wschodnią, zimniejszą część półwyspu, która jednak przedstawia obszerniejsze niziny, i dlatego posiada gęstszą ludność i bardziej rozwinięte rolnictwo. Szwecja obfituje równie w drzewo, jak i Norwegja; prócz tego posiada bogate kopalnie żelaza w dolinie Dal Elfu (**Dannemora**) i na dalekiej północy (**Gelivara**).

127. Najgęściej zaludniona jest rolnicza nizina południowej Szwecji, gdzie rozlewają się wielkie jeziora; tu przy odpływie jeziora Mälär do Bałtyku, naprzeciwko zatoki Fińskiej, leży jedno z najpiękniejszych miast Europy, stolica Szwecji, **Sztokholm** (blisko $\frac{1}{3}$ miliona

mieszkańców); przy odpływie zaś jeziora Wenner, mianowicie przy ujściu rzeki Goty do Kattegatu, leży **Göteborg**

Rys. 40. Sztokholm.

(Göteborg) (blisko 150,000 mieszk.), ważny port Szwecji z powodu łatwej komunikacji z oceanem.

B) LĄDOWY PIĘŃ EUROPY.

a) EUROPA ŚRODKOWA.

RZUT OKA OGÓLNY.

P o ł o ż e n i e.

128. Europa środkowa jest to zachodnia, trójkątna część pnia lądowego, leżąca między rozgałęzieniami południowymi i północnymi; przytym zrastająca się bezpośrednio z pierwszymi, a od drugich oddzielona poczęści morzami: Bałtyckim i Niemieckim (z kanałem La Manche).

Kształt powierzchni i wody.

A l p y.

129. Alpy leżą prawie w połowie odległości między równikiem a biegunem i ciągną się łukiem od zatoki Gienueńskiej do niziny Węgierskiej (środkiego Dunaju), zniżając się i rozszerzając w miarę posuwania ku wschodowi. Alpy po wewnętrznej stronie łuku spadają stromo ku nizinie Lombardzkiej, po zewnętrznej zaś stro-

nie łuku przechodzą łagodnie ku ograniczającej je z północy wyżynie Podalpejskiej, oraz na zachód — ku nizinie Rodanu.

Alpy są górami fałdowymi i składają się, pod względem rodzaju skał, z trzech podłużnych pasów: środkowego, przeważnie granitowego i gnejsowego, oraz północnego i południowego, przeważnie wapiennych.

Południowy z tych dwóch pasów nie ciągnie się wzdłuż całego łuku Alp, zaczyna on się dopiero na wschód jeziora Lago Maggiore i ciągnąc się ku wschodowi, skręca wreszcie na południo-wschód, gdzie przechodzi na półwysep Bałkański. Na zachód jeziora Lago Maggiore Alpy granitowe przytykają bezpośrednio do najmłodszych osadów niziny Lombardzkiej.

Alpy są najwyższymi górami w Europie, posiadają wieczne śniegi i lodowce, zasilające liczne rzeki i jeziora. Rzeki, płynące w Alpach, wyłobily w nich głębokie doliny poprzeczne, przez co utworzyły wiele przejść łatwych do przebycia.

Poniżej linii śnieżnej rozciągają się pastwiska alpejskie, tak zwane **almy**. Jeszcze niżej rosną lasy naprzód iglaste, niżej liściaste; wreszcie w dolinach spotykamy pola uprawne, liczne wsie i miasta.

Alpy w kierunku z zachodu na wschód można podzielić na trzy części: zachodnią, środkową i wchodnią.

130. 1) **Alpy Zachodnie** ciągną się z południa na północ, od zatoki Gienueńskiej do przejścia **Małego Bernarda**, utworzonego przez zbliżenie się dopływu rzeki Po do dopływu Izeru; przejście to leży na południe góry **Mont Blanc**, najwyższego szczytu Alp. Między przejściami tej części Alp szczególnie zasługuje na uwagę przejście **Cenis**, przez które prowadzi tunel kolei żelaznej z dorzecza Rodanu na dorzecze Po, czyli z Francji do Włoch.

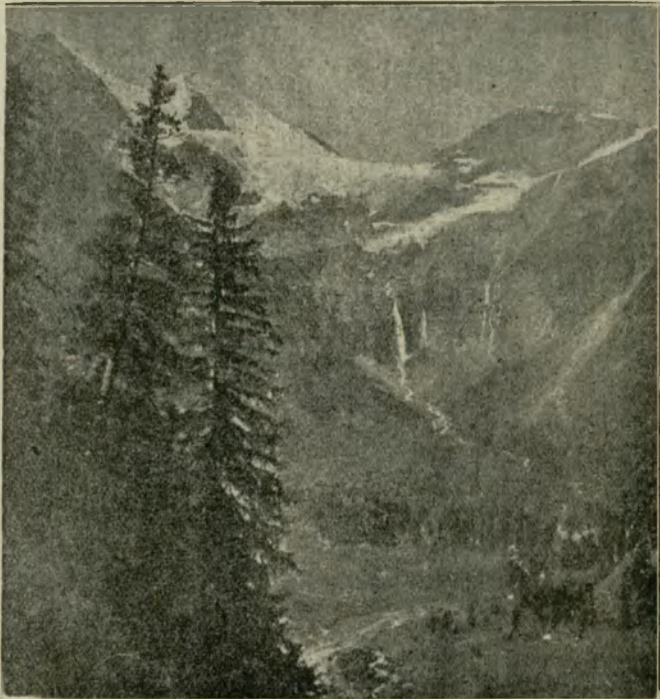
Rys. 41. Krajobraz alpejski ze śniegami i lodowcami.

131. 2) **Alpy Środkowe** ciągną się od Małego Bernarda do zagłębienia, prowadzącego od jeziora Bodeńskiego w górę Renu i jego rzeki źródłowej, przez przejście **Bernardino** do jeziora Lago Maggiore, na wschód którego rozpoczyna się, jak wiadomo, już i na południu pas Alp wapiennych. Alpy Środkowe dzielą się jeszcze na dwie części, zachodnią i wschodnią, przejściem **Św. Gotarda**, przez które również przechodzi tunel kolei żelaznej ze Szwajcarii do Włoch.

Wyższa część, zachodnia (przeszło 4000 m.), składa się z dwóch łańcuchów: **Alp Penińskich** na południu ze szczytami, **Mont Blanc** (4800 m.), **Monte Rosa** (4600 m.) i **Alp Berneńskich** na północy ze szczytami **Finster Aarhorn** i **Jungfrau** (przeszło 4000 m.); łańcuchy te są rozdzielone podłużną doliną górnego Rodanu.

Św. Gotard, będący środkowym punktem Alp Środkowych, jest ważnym środowiskiem wód: stąd wypływają rzeki w cztery różne strony świata: na zachód

wspomniany już **Rodan**, przepływający **jeziro Gienewskie**; na wschód—**Ren**, przepływający jeziro **Bodeńskie**; na północ, należący do jego dorzecza, **Reuss**, przepływający rozgałęzione jeziro **Vierwaldstatter**; na południe **Ticino**, dopływ rzeki **Po**, przepływający długie jeziro **Lago Maggiore**.

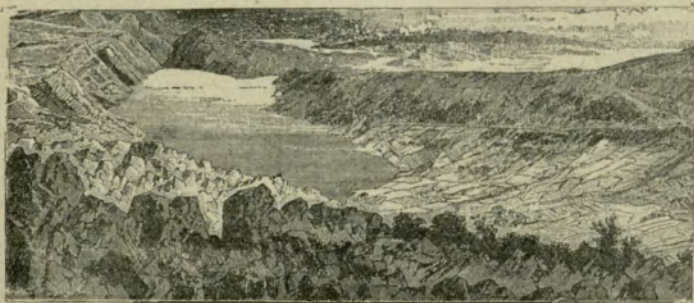

Rys. 42. Wysoki Tauern (Alpy Krystaliczne).

Prócz tego z okolic Św. Gotarda wypływa jeszcze **Aar**, lewy dopływ Renu, przyjmujący **Reuss**, i **Inn**, prawy dopływ Dunaju, który dzięki temu dopływowi nabiera charakteru rzeki alpejskiej.

132. 3) **Alpy Wschodnie** posiadają znaczne zagłębienie **Brenner**, stanowiące ważne przejście z północnego

stoku Alp na południowy—od doliny Innu do doliny Adygi; prócz tego Alpy Wschodnie dzielą się wielką podłużną doliną **Drawy** (prawy dopływ Dunaju), która płynie przeważnie na granicy pasa granitowego i wapiennego południowego, na dwa skrzydła: jedno ciągnie się na północo-wschód do Dunaju pod Wiedniem, gdzie prawie przytyka do Karpat; drugie—na południo-wschód do Adrjatyku, gdzie łączy się z górami zachodniej części półwyspu Bałkańskiego.

Rys. 43. Karst.

a) Skrzydło północo-wschodnie, w łańcuchu **Wysoki Tauern**, ciągnącym się wzdłuż lewego brzegu doliny górnej Drawy, posiada jeszcze całą wspaniałość alpejską z wiecznymi śniegami i lodowcami (szczyt **Gross Glockner** 3800 metrów).

b) Skrzydło południowo-wschodnie posiada na zachodzie, po lewej stronie Adygi, strome i malownicze góry: Alpy **Dolomitowe**; na wschodzie, zniżając się coraz bardziej, traci zupełnie charakter alpejski i przechodzi w wapienną bezpłodną wyżynę, tak zwany **Karst (Kras)**, w którego szczelinach i grotach znikają potoki.

Karpaty i nizina Węgierska.

133. Karpaty ciągną się, jako przedłużenie północno-wschodniego skrzydła Alp, silnie wygiętym łukiem, od Dunaju pod Wiedniem do Dunaju pod Orsową, gdzie przytykają znów do Balkanu. Karpaty są ograniczone na zachodzie doliną Morawy (lewy dopływ Dunaju), na półno-

Rys. 44. Tatry z jeziorem.

cy doliną górnej Wisły i górnego Dniestru, na wschodzie doliną Prutu i Seretu, na południu niziną średniego Dunaju, czyli Węgierską, i niziną dolnego Dunaju, czyli Wołoską.

134. Karpaty można podzielić na następujące ważniejsze części: początek łuku, ciągnący się z południa na północ, stanowią **Małe Karpaty**, oddzielające Morawę od Węgier. Dalszy ciąg tego łuku ku wschodowi stanowią **Beskidy**. Na wschód od pierwszego łańcucha, a na południe od drugiego, rozciąga się **Słowacko-Węgierska krajina górzysta**, której najwyższą część stanowią **Tatry**, ciągnące się równolegle do Beskidów. Tatry wznoszą się w szczycie **Gierlachowskim**, na przeszło 2600 m. i posia-

dają malownicze **górskie jeziora** (rys. 44). Dalszy ciąg Beskidów stanowią **Karpaty Lesiste**, zwane też w części wschodniej **Beskidem Wysokim**, ciągnące się na południow-schód do **wyżyny Siedmiogrodzkiej** albo **Transylwańskiej**, stanowiącej ostatnią część składową Karpat.

Góry otaczające tę wyżynę, głównie od wschodu i południa, **Alpy Transylwańskie**, są pod Orsową tylko łożyskiem Dunaju oddzielone od północno-zachodniego Bałkanu.

Rys. 45. Step węgierski.

135. Karpaty razem z Alpami i górami półwyspu Bałkańskiego, ograniczają **nizinę średniego Dunaju**, czyli **Węgierską**, poczęści żyzną, rolniczą, poczęści stepową, — t. zw. **puszty** (rys. 45). Nizinę tę przerywna **Dunaj** z jego dopływami: prawymi, alpejskimi (**Drawa** i **Sawa**) i lewymi, karpaccyimi, z których najznaczniejszym jest kręta, powolnie płynąca i częste wylewy powodująca, **Cissa**. Prócz Cissy, Karpaty wysyłają do Dunaju jeszcze dwie rzeki: **Alutę** i **Pрут**, lecz te płyną już na nizinie Wołoskiej.

Z północnego stoku Karpat wypływają wspomniane już: **Wisła** i **Dniestr**, z ich prawymi dopływami, z których najważniejszym jest dopływ **Wisły**, **San**.

Góry średnie Francuskie i nizina Francuska.

136. Góry Francuskie ciągną się na zachód dolnego Rodanu i jego prawego dopływu, Saony, oraz na zachód średniego Renu.

Od sąsiednich Pirenejów są oddzielone doliną **Garonny** i **Kanałem Południowym**, łączącym tę rzekę z morzem Śródziemnym.

Na północ Kanału Południowego **góry Francji południowej** rozpoczynają się grzbieciem, ciągnącym się na przód na północo-wschód, wzdłuż **niziny dolnego Rodanu**, a potem na północ, wzdłuż prawego brzegu **Saony**.

Pierwsza część, nosząca nazwę **Sewennów**, spada stromemi, poszarpanymi ścianami ku nizinie Rodanu, która, ograniczona z drugiej strony Alpami, a otwarta na południe ku morzu Śródziemnemu, posiada klimat i roślinność trzech półwyspów południowych.

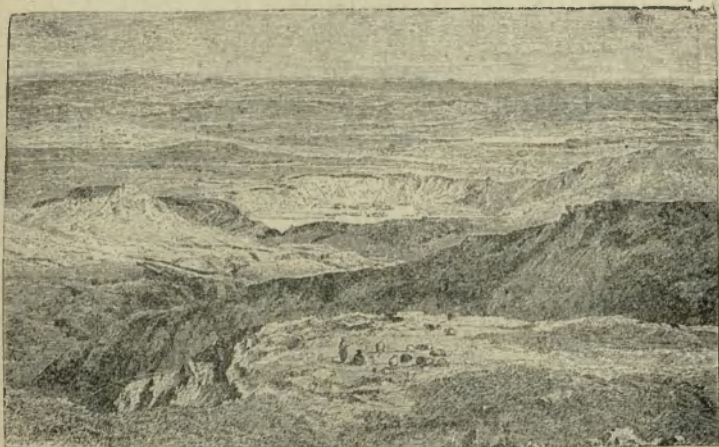
W drugiej części szczególnie zasługuje na uwagę grzbiet **Côte d'Ore**, na którego pochyłościach rosną słynne winnice.

137. Na zachód od całego wyżej opisanego grzbie tu rozciąga się **wyżyna Auvergne**, oddzielona od niego doliną górnej **Loary**, a sama podzielona na dwie części lewym dopływem **Loary**, **Aljerem**: w zachodniej części, na grzbiecie wyżyny wznoszą się stożkowe wygasłe wulkany (np. **Mont Dore**).

Góry Francji północnej, rozciągające się na zachód Renu i przytykające na południo-zachodzie do Côte d'Ore, składają się z **wyżyny Lotaryngji**, zroszonej dwoma do-

plywami Renu, **Mozą** i **Mozellą** oraz z gór **Wogiezów** i **Ardennów**.

Wogiezy ograniczają wyżynę Lotaryngji od wschodu i spadają stromo na wschód ku **nizinie średniego Renu**; Ardenny ograniczają tę wyżynę z północy i są przetrzięte Mozą.

Rys. 46. Wyżyna Auvergne.

138. Nizina Francuska otacza góry Francuskie od zachodu i północy i rozciąga się na zachód do Atlantyku, a na północ do kanału La Manche. Nizinę tę przepływają trzy rzeki: **Sekwana** z prawym dopływem **Marną**, wypływająca w pobliżu Côte d'Ore i płynąca w kierunku północno-zachodnim; **Loara**, której górną część jużemy poznali na wyżynie Auvergne, płynie z początku na północ, zbliżając się do Sekwany, a potem zwraca się na zachód. **Garonna** bierze sama początek nie w górach Francuskich, lecz w Pirenejach, ale wszystkie swoje dopływy (prawe) otrzymuje z gór Francuskich; najznaczniejszym z tych dopływów jest **Dordogne**; po połączeniu

się z nią, Garonna tworzy szerokie lejkowate ujście, zwane **Girondą**.

Nizina Francuska, za pośrednictwem doliny Kanału Południowego, łączy się z nizina dolnego Rodanu.

Góry Średnie Niemieckie i nizina Niemiecka.

139. Góry Średnie Niemieckie ciągną się od Alp na południu do Niziny Niemieckiej na północy. Na zachód Góry Średnie Niemieckie ciągną się do **Bramy Burgundzkiej**, z której rozchodzą się dwie doliny: **dolina Saony**—ku południowi i **dolina Renu**—ku północy; doliny te stanowią zachodnie odgraniczenie Gór Średnich Niemieckich od Gór Średnich Francuskich (Ren tylko w części południowej). Na wschód Góry Średnie Niemieckie ciągną się do **Bramy Morawskiej**, z której rozchodzą się także dwie doliny: **dolina Morawy** ku południowi i **dolina Odry** ku północy (północo-zachodowi), które stanowią wschodnie odgraniczenie gór Średnich Niemieckich od gór Karpacczych (Odra tylko w części południowej).

140. Środek tak ograniczonej krainy stanowi **grupa gór Fichtel**, z której rozchodzą się cztery łańcuchy górskie, jak śmigi wiatraka—dwa krótsze: **góry Kruszcowe**, ciągnące się ku północo-wschodowi, **Las Czeski**—ku południo-wschodowi, i dwa dłuższe: **Las Turyngijski** (z górami **Wezerskimi**), ciągnący się ku północo-zachodowi, **Jura Niemiecka**—ku południo-zachodowi; ta ostatnia sięga poza Ren (do Rodanu), gdzie nosi miano **Jury Szwajcarskiej**.

Między temi czterema łańcuchami leżą cztery wyżyny, przypierające rogami do Fichtelu, a rozszerzające się w miarę oddalenia odeń. Z Fichtelu biorą też początek cztery rzeki (podobnie jak ze Św. Gotarda), należące do trzech największych systematów rzecznych Europy Za-

chodniej i płyną odśrodkowo przez cztery wyżej wspomniane wyżyny i tak:

Ku południowi przez północny róg **wyżyny Podalpejskiej (Wyżynę Wyższego Palatynatu)** płynie **Naab**, wpadający do Dunaju; ku zachodowi przez **Wyżynę Frankono-Szwabską** płynie **Men**, wpadający do Renu; ku północy przez wyżynę **Sasko-Turyngińską** płynie **Saala**; ku wscho-

Rys. 47. Szwarcwald.

dowi przez **Wyżynę Czeską** płynie **Eger** — dwie ostatnie wpadają do **Elby**.

Cztery wspomniane wyżyny, przypierające do Fichtelu między górami, z niego wyrastającymi, są po stronie zewnętrznej również ograniczone górami; stanowią więc kotlinowate zagłębienia i tak:

Wyżyna Podalpejska jest ograniczona z południa Alpami, Wyżyna Frankono-Szwabska — na zachodzie (i północo-zachodzie) **Szwarcwaldem** i górami **Hesseńskimi**, do których od zachodu przypiera **Wyżyna Łupkowa-Reńska**;

Wyżyna Czeska — od północo-wschodu **Sudetami**, od południo-wschodu—**Działem wodnym Czesko-Morawskim**, do którego od południo-wschodu przypiera **Wyżyna Morawska**. Wyżyna **Sasko Turyngieńska**—od północy **Harcem** (tylko częściowo).

141. 1) **Wyżyna Podalpejska** ciągnie się wzdłuż północnego podnóża Alp, od jeziora Gienewskiego do doliny Morawy.

Zachodnia część tej wyżyny (na zachód jeziora Bodeńskiego), pagórkowata, obfitująca w zboże i wino, wyżyna **Szwajcarska**, jest zroszona rzekami systemu Renu (**Aarem** i **Reussem**), który przepływa jezioro Bodeńskie i toruje sobie drogę przez Jurę (gdzie tworzy wodospad) ku nizinie średniego Renu. Wyłom Renu oddziela **Jurę Szwajcarską** od **Niemieckiej**.

Wschodnia część wyżyny Podalpejskiej stanowi równinę, która ku Alpom nabiera charakteru pagórkowatego. Wyżyna ta jest zroszona Dunajem, który bierze początek w południowym Szwarzwaldzie i przyjmuje na wyżynie z prawej strony dopływy alpejskie, z których najważniejsze są **Izar** i **Inn**.

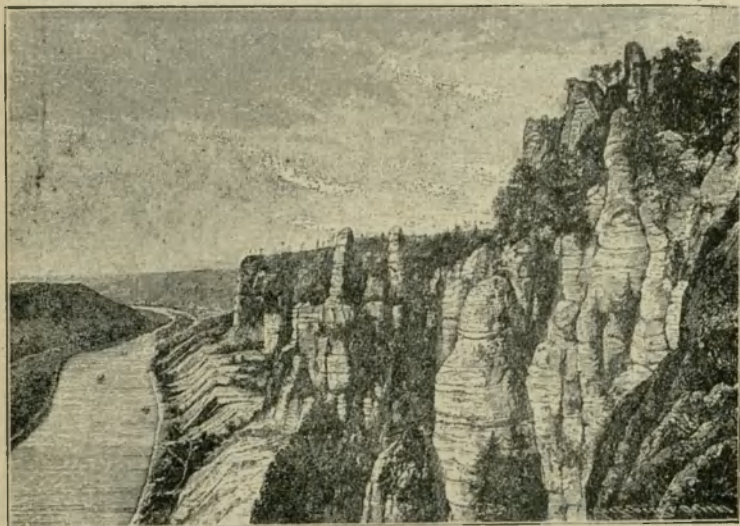
Ta wschodnia część wyżyny Podalpejskiej dzieli się jeszcze Innem i jego dopływem **Salzchem** na dwie części: zachodnią, wyżynę **Szwabsko-Bawarską**, i wschodnią, wyżynę **Austryjacką**.

Część wyżyny, leżąca za Dunajem, w kącie między północną gałęzią Jury i Lasem Czeskim, zroszona **Naabem**, zowie się, jak wiadomo, wyżyną **Wyższego Palatynatu (Oberpfalz)**.

142. 2) **Wyżyna Frankono - Szwabska** składa się z dwóch części: pagórkowatej żyznej i gęsto zaludnionej **wyżyny Szwabskiej**, zroszonej **Neckarem**, i mniej urodzajnej **Frankońskiej**, zroszonej **Menem**. Ku wyżynie tej spada stromemi i silnie poszarpanemi zboczami wapienna Ju-

ra **Niemiecka**, mająca charakter nie łańcuchowy jak Szwajcarska lecz wyżynowy.

Od zachodu wyżynę Frankono-Szwabską ogranicza **Szwarcwald**, spadający stromo ku bardzo żyznej i gęsto zaludnionej nizinie **Średniego Renu**. Po drugiej stronie tej niziny wznoszą się znane już nam **Wogięzy**, stanowiące odpowiednik do Szwarcwaldu (str. 89).

Rys. 48. Saska Szwajcarja u wylomu Elby.

Górzysta Kraina Hesseńska leży na północ średniego i dolnego Menu i składa się z licznych drobnych wyniosłości, z których znaczniejsze są: **Vogel**, wygasły stożek wulkaniczny i **Rhön**, stanowiący źródłowiska **Fuldy**. Przypierająca tu od zachodu **wyżyna Łupkowa Reńska**, jest podzielona wylomem Renu na dwie części: zachodnią i wschodnią; każda zaś z tych części dzieli się jeszcze dopływami Renu na części drobniejsze.

Grzbiet wyżyny jest nieurodzajny, ale jej stok południowy i malowniczy wylom Renu obfitują w winnice.

Północny zaś stok wyżyny Łupkowej Reńskiej posiada wielkie kopalnie węgla kamiennego.

3) Czworokątna **wyżyna Czech** jest ograniczona, jak wiadomo, z południo-zachodu **Lasem Czeskim**; z północozachodu—stromo spadającymi górami **Kruszcowymi**, z północowschodu—**Sudetami**, które nie przypierają bezpośrednio do gór Kruszcowych, lecz łączą się z nimi zapomocą **gór piaskowcowych Elby**; w nich znajduje się malowniczy wyłom tej rzeki, tak zwana **Saska Szwajcarja**.

Najwyższą częścią Sudetów są góry **Olbrzymie** ze szczytem **Schneekoppe**, najwyższym ze wszystkich gór średnich Niemieckich (1600 metrów). Wschodnią, niższą część Sudetów, stanowi **Gesenk** albo **Jasienik**, w którym znajdują się źródła **Odry**. Obie te części są rozdzielone kotliną **Kłodzką (Glacką)**, obfitującą w wody mineralne. Z południo-wschodu wyżyna Czeska jest ograniczona niskim **działem wodnym Czesko-Morawskim**.

143. **Wody** tak ograniczonej Wyżyny Czeskiej uprawia jedna tylko **Elba (Łaba)**, wypływająca z gór Olbrzymich i przyjmująca na wyżynie głównie lewe dopływy, mianowicie: **Mołdawę (Wełtawę)** i **Eger**. Pierwsza płynie ku północy w stronę pochyłości wyżyny, przepoławiając czeski czworokąt; druga zaś płynie ku wschodowi, omywając południowy, stromy stok gór Kruszcowych.

Wskutek pochylenia wyżyny ku północy, część północna jako niższa jest cieplejsza niż południowa; posiada nawet winnice.

Wyżyna Czeska jest krajem żyznym, zwłaszcza na północy, gdzie przytym znajdują się bogate kopalnie węgla; góry graniczne obfitują w lasy.

144. **Wyżyna Morawji**, ograniczona z zachodu Czesko-Morawskim działem wodnym, a ze wschodu **Małemi Karpatami**, jest zupełnie otwarta na południe ku Dunajowi, dokąd płynie rzeka **Morawa (March)**, wypływająca z Jasieniku. Północną granicę tylko w zachodniej części stanowi Jasienik, dalej zaś istnieje przerwa między tym ostat-

nim i Karpatami; jest to tak zwana **Brama Morawska**, przez którą prowadzi ważna droga z dorzecza Dunaju (Morawy) na dorzecza Odry i Wisły.

4) Wyżynę **Sasko-Turyngijską** stanowią na wschodzie, obfitujące w węgiel, północne stoki gór Kruszcowych, które przechodzą na północy łagodnie ku Nizinie

Rys. 49. Harz.

Niemieckiej; na zachodzie zaś—pagórkowata, bardzo żyzna kraina **Turyngji** ograniczona z południa malowniczym **Lasem Turyngijskim**, z którego wypływa **Werra**; z północy wyżynę Turyngijską ogranicza odosobniona grupa gór **Harzu**, ze szczytem **Brocken**, pokrytym dziwacznymi rumowiskami, do których są przywiązane różne podania ludowe, podobnie jak do naszej Łysej Góry.

145. Nizina Niemiecka rozciąga się od północnego podnóża gór Niemieckich do mórz Niemieckiego i Bałtycz-

kiego. Na zachodzie, na dorzeczu **Skaldy**, przechodzi ona niepostrzeżenie w **nizinę Francuską**; na wschodzie zaś, na dorzeczu **Odry (Warty)** — w **Nizinę Polską**.

Nizina Niemiecka jest rozdzielona przez Elbę na dwie części: zachodnią, niższą, i wschodnią, wyższą.

146. Nizina Zachodnio-Niemiecka posiada przeważnie charakter błotnisty; błota te we wnętrzu niziny przedstawiają torfowiska (**Moor**), dostarczające torfu na opał; na wybrzeżach zaś morza składają się z bardzo żyznego mułu (**Marsch**). Błota nadbrzeżne leżą często niżej powierzchni morza, ale są uchronione od zalewów częścią przez naturalne nadbrzeżne wały piaszczyste (**diuny**), częścią przez sztucznie usypane **tamy**. Błota te, osuszone za pomocą kanałów, przedstawiają bujne niwy zbożowe i pastwiska.

147. Nizinę Zachodnio-Niemiecką przeryniają w północno-zachodnim kierunku liczne **rzeki**, jako to: **Ren**, łączący się przy ujściu z **Możą** albo **Maasem**, i **Skaldą**, **Ems** rzeka nizinowa, i **Wezera**, powstała z połączenia **Werry** i **Fuldy** (str. 93) i przeryniająca się przez niewysokie **góry Wezerskie**.

148. Nizina **Wschodnio-Niemiecka** jest przerynięta **dwoma pasami wyniosłości**, z których północny, obfitujący w jeziora, zowie się **Baltyckim Pojezierzem**, południowy zaś w różnych miejscach posiada różne nazwy.

Między północnym a południowym pasem wyniosłości rozciąga się **błotnista bródza**, w której płyną rzeki w kierunku wschodnio-zachodnim.

149. Główną **rzeką** tej części niziny Niemieckiej jest **Odra**, przeryniająca oba pasy wyniosłości i uchodząca do **Haffu Szczecińskiego**, t. j. zatoki, oddzielonej od morza Bałtyckiego dwiema wyspami, **Usedom** i **Wolin**. Z dopływów Odry najznacniejszym jest prawy, **Warta**, płynąca z wyżyny Polskiej, mianowicie z Jury Krakowskiej i przyjmująca z prawej strony **Noteć**.

Rzeka graniczna obu części niziny Niemieckiej, po Renie największa z rzek niemieckich, **Elba**, uchodzi do morza Niemieckiego ujściem szerokim, lejkowatym; w biegu swym przerzyna ona tylko południowy pas wyniosłości; tym sposobem odcięty jego kawałek, **Lüneburger Heide**, znajduje się na nizinie Zachodnio-Niemieckiej. Elba, podobnie jak Odra, przyjmuje największy swój dopływ ze strony prawej; jest to **Havel** ze **Spreą**, odpowiadający **Warcie** z **Notecią**, płynący również w błotnistej bródzie, między obu pasami wyniosłości.

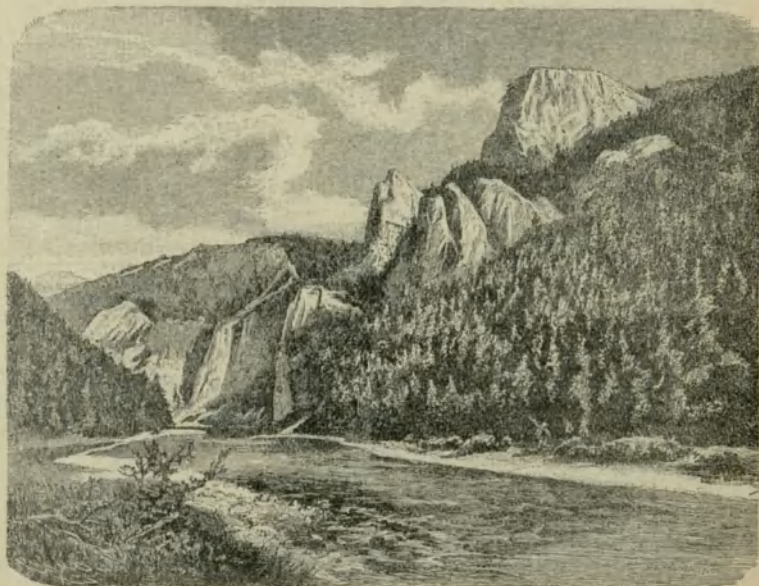
Północne stoki Karpat i nizina Polska.

150. Kraina ta leży w środku Europy między południem a północą, na **przejściu** z Europy Zachodniej do Wschodniej, z niziny Niemieckiej do Rosyjskiej; nie posiada więc wybitnych granic na zachodzie i wschodzie. Na wschodzie zresztą w niektórych miejscach można wyznać granice rzeczne w częściach Bugu i Niemna, skierowanych z południa na północ; lecz na zachodzie, gdzie rzeki płyną głównie ze wschodu na zachód, nawet takiej granicy niema; trzeba więc tu przyjąć granicę dwóch narodowości: polskiej i niemieckiej. Granica ta przecina Odrę powyżej Wrocławia i biegnie na północ do Bałtyku w okolicy **półwyspu Hel**, na dorzeczu zaś Warty wysuwa się ku zachodowi prawie do ujścia Noteci.

Granice, południowa i północna, są ściśle oznaczone Karpatami i Bałtykiem; przedstawiają one dwa łuki, odbiegające od siebie w miarę posuwania się ku wschodowi.

151. **Karpaty** należą do naszej krainy swym północnym stokiem, od okolicy źródlowych dopływów Odry do okolicy źródlowej Prutu. Północny wał karpacki w tej części składa się, idąc z zachodu na wschód, z **Beskidu Zachodniego**, **Nizkiego** i **Wysokiego**.

Beskid Zachodni ciągnie się do wylomu Popradu i w szczycie **Babia Góra** wznosi się do 1700 metrów. Beskid Nizki ciągnie się do źródeł Sanu, posiada liczne przejścia, jak **Łupkowskie, Duklańskie**; dalej zaś przez źródła Dniestru ku źródłowiskom Prutu (**Czarnohora** 2000 metrów) ciągnie się Beskid Wysoki, zwany też (wraz z Nizkim) **Karpatami Lesistemi**.

Rys. 50. Pieniny z Dunajcem.

152. Do północnych stoków Karpat można też zaliczyć **Tatry**, gdyż dział wodny między Dunajem i Wisłą przechodzi we wschodniej części tych gór na stok południowy: **Poprad**, biorący początek na południowym stoku Tatr, płynie na północ do **Dunajca**, który malowniczym wylodem (**Pieniny**) wydostaje się z Karpat i uchodzi do Wisły (rys. 50).

Tatry ciągną się równolegle do Beskidu Zachodnie-

go z zachodu na wschód stromą ścianą skalistą, otoczoną głębokimi dolinami, noszącymi miano **Podhala**. Szczyty Tatr noszą miano **turni** i we wschodniej części przewyższają 2600 metrów (**Gierlach, Łomnica**). W tej części Tatr znajdują się też malownicze jeziora górskie, jak **Morskie Oko** i inne; leżą one u stóp turni, w krainie pastwisk górskich, czyli tak zwanych **hal**.

153. Północne rozgałęzienia wału karpackiego (**krajna Podkarpacka**) ciągną się coraz niższymi wałami, równoległymi do głównego i poprzerywanymi w poprzek przez doliny rzek, spływających do Wisły i Dniestru.

154. **Nizina Polska**, stanowiąca przedłużenie Niemieckiej, mianowicie Wschodnio-Niemieckiej, jest też podobnie do niej ukształtowana; i tu spotykamy dwa **pas** **wyżyn**, **południowy** i **południowy**, rozdzielone **Brózdą Środkową**.

Pas południowy, **Pojezierze Bałtyckie**, jest krainą falistą, jeziorną i jest podzielony dolną Wisłą na dwie części: wschodnia nosi miano **Pojezierza Polskiego** albo **Pruskiego**; zachodnia—**Pojezierza Pomorskiego**; pierwsze sięga na wschód do Niemna, drugie na zachód do Odry. Pas południowy, Wyżyna **Południowej Polski**, składa się z kilku części, jako to: **wyżyna Podolska** po lewej stronie Dniestru, **Lubelska** między Wisłą i Bugiem, **Małopolska** między Wisłą a górną Wartą i **Śląska** na południo-zachód Warty ku Wiśle i Odrze.

Bróзда Środkowa nosi tutaj ten sam charakter, co i w Niemczech: posiada szerokie błotniste doliny, które były niegdyś łożyskami olbrzymich rzek, i nieznaczne działy wodne. We wschodniej części nosi ona nazwę **Podlasia**, w środkowej—**Mazowsza**, w zachodniej — **Wielkopolski** (z **Kujawami**).

155. Pod względem rozkładu **rzek** kraina ta, jako przejściowa, poczęści jest podobna do niziny Niemieckiej poczęści do Wschodnio-Europejskiej, w zachodniej stronie posiada ona rzeki płynące tylko w **jednym** **głównym** kie-

runku, mianowicie północnym (**Wisła, Warta**), podobnie jak nizina Niemiecka; we wschodniej zaś części występują już, podobnie jak na nizinie Wschodnio-Europejskiej, rzeki płynące w **dwóch kierunkach**: oprócz rzek, płynących ku północy (**Bug, Niemen**), mamy rzekę, płynącą na południe, mianowicie **Dniestr**.

156. Główną rzeką tej krainy i całkowicie do niej należąca jest **Wisła**.

Wisła wypływa z zachodniego Beskidu, z **góry Baraniej**, dwoma strumieniami źródłowemi, **Białą i Czarną Wisetką**. Połączona rzeka płynie krótko ku północy, gdyż powstrzymana przez południową krawędź wyżyny Południowej Polski, zwraca się ku wschodowi i północno-wschodowi. W tym biegu przyjmuje z lewej strony rzeki Wyżyny Małopolskiej, z których najważniejsza jest **Nida**; z prawej zaś strony wpadają do Wisły liczne dopływy Karpackie, z których ważniejsze są: **Dunajec z Popradem, Wisłoka i San**.

157. Od ujścia Sanu Wisła zwraca się znów na północ, przerysna się przez Wyżynę Południowej Polski (między Małopolską i Lubelską), przyjmując z lewej strony z Wyżyny Małopolskiej znaczniejszą rzekę **Kamienną**, a z prawej **Wieprz**, rzekę wyżyny Lubelskiej, płynącą po niej równolegle do Wisły. Poniżej ujścia Wieprza, Wisła wstępując w Bródę Środkową, zwraca się na północno-zachód i płynie w tym kierunku do ujścia Bugu.

W tej części biegu przyjmuje Wisła największy ze swych lewych dopływów, **Pilicę**, wypływającą z południowo-zachodniej części wyżyny Polskiej, niedaleko Warty. Z prawej zaś strony przyjmuje najznaczniejszy z prawych dopływów, **Bug z Narwią**.

Bug wypływa z północnego stoku wyżyny Podolskiej, płynie równolegle do Wieprza, łącząc się za pomocą **kanalu Muchawieckiego z Prypecią** (dopływ Dniepru). Z prawej strony, już w pobliżu ujścia do Wisły, łą-

czy się z Bugiem rzeka **Narew**, wypływająca z bagnistych okolic puszczy **Białowieskiej** i zbierająca wody Bałtyckiego Pojezierza; rzeka ta jest połączona kanałem **Augustowskim** z systematem **Niemna**.

158. Poniżej ujścia połączonych wód Bugu i Narwi, Wisła, powstrzymana przez południową krawędź Bałtyckiego Pojezierza, płynie na znacznej przestrzeni u jego podnóża, naprzód ku zachodowi, a potem (poniżej ujścia **Bzury** z lewej) ku północo-zachodowi, przyjmując z prawej jeszcze **Drwęcę**, aż do ujścia **Brdy** z lewej. Rzeka ta jest połączona kanałem **Bydgoskim** z Notecią. Od ujścia Brdy, Wisła, zwraca się ostro ku północo-wschodowi, przerywa Bałtyckie Pojezierze i wstąpiwszy na nadbrzeżną żyzną nizinę, przez siebie osadzoną (delta), zwaną **Zuławami**, dzieli się na dwie odnogi, z których lewa pod nazwą **Wisły**, uchodzi do **zatoki Gdańskiej**, a prawa pod nazwą **Nogaty** — do **zatoki Świeżej (Frischhafu)**.

Ujście Wisły leży pod tym samym południkiem, co źródła, w odległości tylko 70 mil, ale wskutek zwrotów, jakie Wisła czyni z początku ku wschodowi, później ku zachodowi, długość jej rzeczywista jest dwa razy większa (140 mil) i kształt biegu esowaty.

POSZCZEGÓLNE KRAINY (PAŃSTWA).

F r a n c j a.

RZUT OKA OGÓLNY.

159. Francja zajmuje najbardziej na zachód położoną część pnia lądowego Europy, sięgając od morza Śródziemnego do Atlantyku (od zatoki Ljońskiej do Biskajskiej i kanału La Manche).

Francja

W skład Francji wchodzi następujące formy powierzchni: **Nizina Francuska z niziną dolnego Rodanu** czyli **Prowansalską**, **Góry Średnie Francuskie** z wyjątkiem ich części północno-wschodniej, (części **Wogezów**, części **Wyżyny Lotaryngji i Ardenów**), większa zachodnia część **Alp Zachodnich**, wzdłuż których grzbietu biegnie granica Francji z Włochami. Wreszcie — **północny stok Pirenejów**, wzdłuż których grzbietu biegnie granica Francji z Hiszpanją.

160. Mieszkańcy, **Francuzi**, są potomkami starożytnych **Gallów (Celtów)**, którzy pod panowaniem Rzymian przyjęli język łaciński, i później przybyłych tu germańskich **Franków**. Francja, będąca dawniej królestwem i cesarstwem, dążyła do rozszerzenia swych granic na północo-wschód do Renu, a nawet i dalej; ale w dążeniach tych została powstrzymana przez zwycięstwa Niemców i zwróciła się natomiast do kolonizacji, szczególnie w Afryce i Azji. Obecna forma rządu jest republikańska.

Liczba mieszkańców (wyznających katolicyzm) nie osiąga 40 milionów (na blisko 10,000 mil □) i prawie nie wzrasta.

POSZCZEGÓLNE KRAINY.

Francja Północna.

161. Najgłówniejszą częścią Francji Północnej jest **dorzecze Sekwany**, której dopływy zdążają promienisto ku jednemu punktowi środkowemu. W środku tym, w prowincji **Ile de France**, nad Sekwaną, w miejscu, gdzie wpadają do niej najznaczniejsze z jej prawych dopływów: **Marna i Oise (Oaza)** na zbiegu dróg, leży **Paryż** (rys. 51), największe miasto stałego lądu Europy, stolica Francji i główne ognisko jej życia (blisko 3 miliony mieszkańców); wyso-

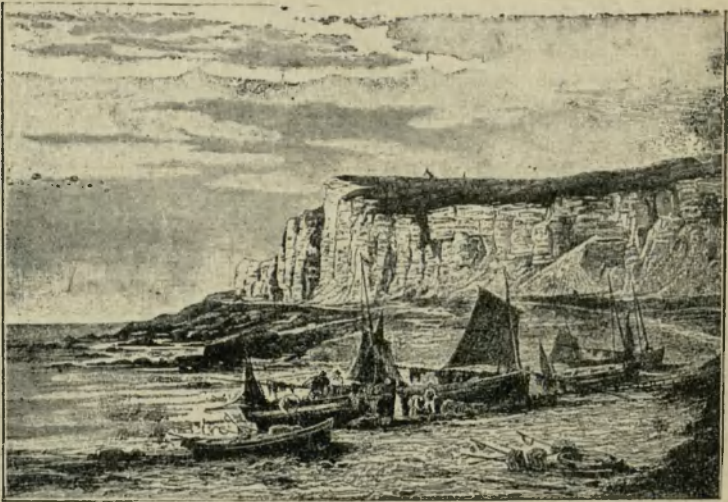

Rys. 51. Paryż.

ko rozwinięty przemysł, skierowany głównie ku przedmiotom elegancji. Paryż jest silnie obwarowany i stanowi fortecę. W pobliżu — **Versailles (Wersal)**, dawna rezydencja królów francuskich.

162. Nad dolną Sekwaną i wybrzeżem kanału La Manche, rozciąga się prowincja **Normandja**, spadająca ku kanałowi La Manche stromemi, jednostajnymi wybrzeżami (rys. 52). Normandja otrzymała swą nazwę od **Normanów**, którzy tu niegdyś założyli państwo, a następnie podbili przeciwległą Anglję. Tu, nad Sekwaną, leży **Rouen** (przeszło 100,000 mieszk.), z przemysłem bawełnianym; przy ujściu zaś Sekwany — port handlowy **Havre** (blizko 150,000 mieszkańców). Na półwyspie Normandji, najdalej na północ wysuniętym ku Anglji, jest port wojenny **Cherbourg**,

163. Na zachód od Normandji, już poza dorzeczem Sekwany, rozciąga się prowincja **Bretagne** albo **Bretonja**;

Rys. 52. Brzegi Normandji.

stanowi ona półwysep z poszarpanymi skalistymi wybrzeżami, oblany burzliwym i mglistym morzem. Mieszkańcy, **Celtowie**, zachowali jeszcze swój język pierwotny, zajmują się rybołówstwem i handlem, i są dzielnymi żeglarzami. Tu na zachodnim krańcu półwyspu leży port wojenny **Brest**.

164. Wschodnią część dorzecza Sekwany stanowi prowincja **Szampanja (Champagne)**; na jej wapiennym gruncie, przy klimacie suchym, udaje się wybornie wino musujące, szczególnie w okolicach **Chalons-sur-Marne** (nad Marną). We wschodniej części kraju rozciągają się pastwiska dla owiec, stąd rozwój przemysłu wełnianego, którego ogniskiem jest **Reims**.

165. Dalej na wschód, już w dorzeczu Renu (nad Mozą i Mozellą), leży prowincja **Lotaryngja**, której część północną w 1871 r. oderwali Niemcy od Francji. Miastem głównym francuskiej Lotaryngji jest **Nancy**.

166. Na północo-zachód od Lotaryngji i Szampanji, na przejściu od niziny francuskiej do Niemieckiej, leżą prowincje: **Pikardja**, **Artois** (albo **Artezja**) i **Flandrja**; bliskość kopalni węgla w Ardenach wywołała tu wielki rozwój przemysłu, którego ogniskiem jest **Lille** (przeszło 200,000 mieszk.). Głównym portem jest **Calais**, nad najwęższą częścią cieśniny Kaletańskiej, naprzeciwko angielskiego Doveru, przeprawa do Anglii.)

Francja południowo-zachodnia.

Rys. 53. Landy.

167. Francja południowo-zachodnia składa się z niziny, leżącej na dorzeczu średniej i dolnej **Loary** i na dorzeczu **Garonny**, oraz z wyżyny Francji Południowej (**Auvergne** z **Sewennami**).

168. W dorzeczu średniej Loary, w punkcie zbliżenia tej rzeki do Sekwany, leży **Orlean**, miasto ważne pod

względem wojennym, jako leżące na drodze z Francji północnej do południowej. W pobliżu zaś ujścia Loary jest port **Nantes** (blisko 150,000 mieszkańców), który utracił wiele na znaczeniu z powodu zapiaszczenia ujścia rzecznego.

169. Wśród nieurodzajnej wyżyny Auvergne znajduje się żyzna **dolina Allieru**, tu leży miasto **Clermont**, w pobliżu wygasłych **wulkanów: Mont-Dore i Puy-de-Dome**. Miasto zbudowane jest z lawy i dlatego ma wygląd ponury. We wschodniej części wyżyny (w dorzeczu Loary), obfitującej w węgiel kamienny i żelazo, leży przemysłowe miasto **St. Etienne** (blisko 150,000 mieszkańców).

170. Dorzecze Garonny (prowincje **Guyenne i Gascogne**) z wyjątkiem piaszczystego wybrzeża (**Landes**) (rys. 53) jest żyzne; kwitnie tu uprawa wina. Miasto główne **Bordeaux** (blisko 300,000 mieszk.), na początku **Girondy**, w tym miejscu, gdzie podczas przyływów mogą dochodzić okręty; wywóz wina czerwonego, które stąd otrzymało swą nazwę

W południowej części kraju, na przejściu przez Pireneje do Hiszpanji, jest forteca **Bayonna**. We wschodniej zaś części, w punkcie zbliżenia się Garonny do morza Śródziemnego, na krzyżownicy dróg kolejowych, na początku kanału **Południowego**, który prowadzi do zatoki Ljońskiej, leży **Tuluza** (150,000 mieszkańców.)

Francja południowo-wschodnia.

171. Francja południowo-wschodnia obejmuje dorzecze średniego i dolnego Rodanu wraz z dorzeczem Saony.

172. W dorzeczu wyższej Saony rozciąga się kraina **Franche Comté**; w północnej części tej krainy, w przezwie między Jurą Szwajcarską i Wogezami, leży forteca

Belfort, broniąca granicy od strony Niemiec. Dalej ku południowi, nad rzeką **Doubs**, lewym dopływem **Saony**, leży druga forteca, **Besançon**.

173. W dorzeczu niższej Saony rozciąga się **Burgundja**, słynna winami, rosnąciami na zboczach Côte d'Ore. Nad kanałem Burgundzkim, na krzyżownicy dróg kolejowych leży **Dijon**.

W południowej części tego kraju, przy ujściu Saony do Rodanu, leży miasto **Ljon** ($\frac{1}{2}$ miliona mieszk.), drugie miasto Francji co do wielkości, ognisko przemysłu jedwabnego.

Rys. 54. Riviera.

174. Na nizinie dolnego Rodanu, na zachód od tej rzeki, rozciąga się **Langwedocja**, z miastami podupadłymi wskutek zamulenia portów; w stronie na wschód od Rodanu — **Prowancja**, kraina oliwek (oliwa prowancka), zajmująca też i południowy stok Alp Zachodnich ku morzu Śródziemnemu. Tu leży **Marsylja** ($\frac{1}{2}$ milj. mieszk.), najważniejszy port Francji nad morzem Śródziemnym; jest to

właściwie ujściowy port Rodanu, nie leżący jednak przy samym ujściu z powodu jego zamulenia, lecz połączony z rzeką koleją żelazną. Dalej na wschód, jest port wojenny **Toulon**; a jeszcze dalej na wyjątkowo ciepłym wybrzeżu, zwanym **Riviera** (rys. 54), leży **Nizza**, dokąd zjeżdżają się w zimie chorzy na płuca.

175. Prócz wschodniej części Prowancji na Alpach Zachodnich są jeszcze dwie prowincje francuskie: **Delfinat** albo **Dauphiné** i **Sabaudja**; prowincje te są ważne z powodu dróg, prowadzących przez Alpy z Francji do Włoch (np. przez **Mont-Cenis**); dróg tych broni forteca **Grenoble** nad **Izerą**, lewym dopływem Rodanu w Delfinacie. Mieszkańcy tego miasta zajmują się przemysłem rękawiczniczym.

Sabaudja, rozciągająca się na najwyższej części Alp (szczyt **Mont-Blanc**), jest krainą ubogą, nie posiadającą znacznych miast.

176. Pod względem politycznym, do Francji należy także znana nam już, wyspa **Korsyka**.

S z w a j c a r j a.

RZUT OKA OGÓLNY.

177. Szwajcaria leży w tym miejscu Alp, gdzie one skręcają się ku wschodowi, na największym wygięciu łuku alpejskiego ku północo-zachodowi.

W skład tego kraju wchodzi trzy formy powierzchni: 1) północny stok głównego działu wodnego alpejskiego od **Montblancu** do źródlowisk **Adygi**, oraz dorzecze górnego **Ticino**; 2) wyżyna **Podalpejska** od jeziora **Gienewskiego** do jeziora **Bodeńskiego**; 3) **Jura Szwajcarska**, wyjąwszy stok zachodni, należący do Francji.

Ważniejsze rzeki Szwajcarji, jak wiadomo, wypływają prawie wszystkie z góry Św. Gotarda i rozchodząc się ku różnym stronom, tworzą dogodne drogi, i tak: górne części Rodanu i Renu, płynąc w przeciwnych kierunkach w dolinach podłużnych i zbliżając się źródłami, tworzą ważne przejście **Furka**, prowadzące z zachodu na wschód; Ticino i Reuss płyną dolinami poprzecznymi również w kierunkach przeciwnych i tworzą ważne przejście **Św. Gotarda**, krzyżujące się z poprzednim.

178. Mieszkańcy, **Szwajcarowie** (w liczbie $3\frac{1}{2}$ miliona na 750 mil \square) są trojakiego pochodzenia: **Niemców** jest najwięcej, dostali się do Szwajcarji dolinami Renu i Innu i zamieszkują północo-wschód Szwajcarji; **Francuzi** dostali się doliną Rodanu oraz przez Jurę Szwajcarską i zamieszkują południo-zachód; **Włosi** — doliną Ticino i zamieszkują południe.

179. Ponieważ, z powodu przyrody górskiej, znaczne obszary w Szwajcarji są niezdatne do uprawy (wieczne śniegi, lodowce i nagie skały), więc mieszkańcy zwrócili się przeważnie do hodowli bydła na pastwiskach górskich (słynny ser szwajcarski) i do przemysłu (szczególnie zegarmistrzostwo). Znacznym też źródłem dochodu dla Szwajcarów są turyści, t. j. podróżni, zwiedzający licznie dla przyjemności piękne okolice Szwajcarji.

180. Pod względem formy rządu, Szwajcarja jest rządem republikańskim, a właściwie związkiem drobnych rządem republikańskich, zwanych **kantonami**, biorącymi zwykle nazwy od swych miast głównych.

POSZCZEGÓLNE KRAINY.

Szwajcarja Francuska.

181. Południowo-zachodni róg **wyżyny Szwajcarskiej** zajmuje kanton **Gienewski**, ze stolicą tejże nazwy, przy wypływie Rodanu z jeziora Gienewskiego, na głównej drodze

z Szwajcarii do Francji. Gienewa jest ogniskiem uczoności Szwajcarii Francuskiej (uniwersytet) i handlu zegarkami. W kantonie **Waadt**, na malowniczym, północnym wybrzeżu jeziora, uwieńczonym winnicami, znajdują się liczne miasta i stacje dla chorych na piersi, między innymi **Lozanna (Lausanne)** i **Vevey** (rys. 55).

Rys. 55. Vevey nad jeziorem Gienewskim.

Z kantonów, leżących na bezpłodnej wapiennej **Jurze**, której mieszkańcy zajmują się zegarmistrzostwem, szczególnie zasługuje na uwagę **Neufchatel**, z miastem głównym tegoż nazwiska.

Z kantonów alpejskich, **Wallis**, zajmujący dolinę górnego Rodanu, między **Alpami Penińskimi i Berneńskimi**, ma we wschodniej części już ludność niemiecką.

Z doliny górnego Rodanu od miasta **Brieg** prowadzi ku południowi ważne przejście **Simplońskie**, przez które niedawno przekopano tunel najdłuższy na świecie (przeszło 2 mile).

Szwajcarya Niemiecka i Włoska.

182. Największym kantonem jest tu **Bern**, obejmujący wszystkie trzy formy powierzchni szwajcarskiej: **Alpy Berneńskie**, **Wyżynę i Jurę**. **Alpy Berneńskie** w swej

najwyższej, bardzo malowniczej części (Berneński Oberland) są ulubionym miejscem turystów. Tu między jeziorami Brienz i Thun leży **Interlaken** z licznymi hotelami dla turystów (rys. 56).

Rys. 56. Interlaken.

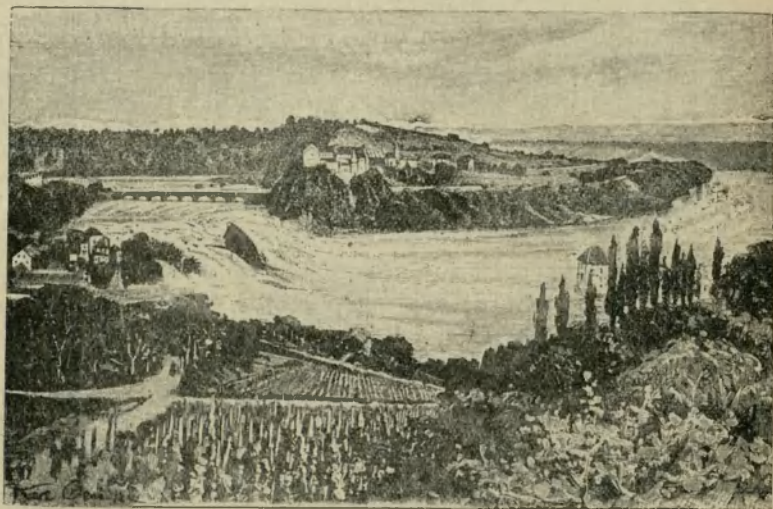
Na wyżynie kwitnie hodowla bydła (wyrób serów szwajcarskich) i rolnictwo. Tu nad Aarem leży miasto główne **Bern**, stolica Szwajcarji.

Kanton **Bazylea** albo **Basel**, tu na krzyżownicy licznych dróg leży miasto główne tegoż nazwiska (przeszło 100,000 mieszk.), w punkcie zwrotu Renu ku północy, na przejściu do niziny średniego Renu i do dorzecza Saony (Doubs) (**Brama Burgundzka**); dlatego ma ważne znaczenie pod względem handlowym.

Miasto **Luzern**, w kantonie tegoż nazwiska, leży nad malowniczym jeziorem **Czterech Kantonów** (**Vierwaldstadter**) przy wypływie rzeki Reuss, a zatym na drodze do tunelu Św. Gotarda. Dokoła jeziora Czterech Kantonów powstał związek Rzeczypospolitej Szwajcarskiej.

Miasto **Zürich** nad jeziorem i w kantonie tegoż nazwiska, największe miasto Szwajcarii (150,000 mieszk.), ognisko uczoneści Szwajcarii Niemieckiej (uniwersytet i politechnika).

Szafhusa albo **Szaffhausen** nad słynnym wodospadem Renu, któremu zawdzięcza swe powstanie, gdyż tu następuje przerwa w żegludze i trzeba przeładowywać towary (rys. 57).

Rys. 57. Wodospad Renu pod Szafhużą.

183. Południowo-wschodnią część Szwajcarii z wysoko-położonymi i niedostępnymi dolinami górnego Renu i Innu zajmuje wielki kanton **Graubünden**, którego większą część mieszkańców stanowią tak zwani **Ladinowie**, mówiący językiem podobnym do włoskiego. Doliny tejsze odznaczają się zdrowym klimatem, spotykamy tu też liczne stacje klimatyczne.

Na południe od **St. Gotarda**, w dolinie górnego **Ticino** albo **Tessino**, leży kanton tegoż nazwiska z przyrodą

i ludnością włoską, która zajmuje się uprawą wina na ogółoconych z lasów zboczach górskich.

W północnej części kantonu, nad Ticino, przy końcu tunelu Św. Gotarda leży stacja kolejowa **Airolo**; w południowej części, również nad Ticino, przy zbiegu dwóch dróg (Bernardino i St. Gotarda) leży **Belinzona**, niedaleko ujścia rzeki Ticino do jeziora Lago Maggiore.)

A u s t r o - W ę g r y .

RZUT OKA OGÓLNY.

184. Austro-Węgry leżą przeważnie na północ od półwyspu Bałkańskiego, rozciągając się od **jezior: Bodeńskiego i Garda** do **Niziny Wołoskiej**. Państwo to posiada w znacznej części granice naturalne i wybiega poza nie tylko niektórymi prowincjami; mianowicie: znanymi już nam, Dalmacją, Hercegowiną i Bośnią, sięga poza Sawę na półwysep Bałkański, a Galicją i Bukowiną—poza Karpaty na północne ich przedgórze i Nizinę Polską.

185. W skład państwa Austro-Węgierskiego wchodzi następujące formy powierzchni: **Alpy**, mianowicie niewielka wschodnia część **Alp Centralnych** i **Alpy Wschodnie z Karstem**; dalej **Karpaty z Niziną Węgierską** i małą częścią **Niziny Polskiej**; wreszcie część gór **Średnich Niemieckich**, mianowicie: wschodnia część **Wyżyny Podalpejskiej** (Wyżyna Austryjacka) i **Wyżyna Czesko-Morawska**.

Różne te części są związane z sobą nicią rzeczną średniego Dunaju, do którego dorzecza należy większa część Austro-Węgier; niewielkie tylko stosunkowo części należą do innych dorzeczy: górnej Adygi (Tyrol południowy), górnej Elby (Czechy), górnej Wisły i Dniestru (Galicja).

186. Ludność Austro-Węgier (47 milionów na przestrzeni 11000 mil □) *) odznacza się wielką różnorodnością pochodzenia; liczebnie pierwsze miejsce zajmują **Słowianie** (około połowę całej ludności), dalej idą **Niemcy** (około połowę liczby Słowian), **Węgrzy**, albo **Madziarowie** (niedosięgający liczby Niemców), **Rumuni** i inne drobniejsze narodowości.

Słowianie, jakkolwiek przeważający liczbą, są jednak podzieleni na liczne narodowości; zamieszkują oni dwoma pasami północ i południe państwa; a mianowicie na północy, właściwą krainę Karpacką, bez Siedmiogrodu, Morawję, Czechy środkowe; na południu — pas na prawo od Drawy. Te dwa pasy Słowian są rozdzielone w zachodniej części Niemcami (kraje alpejskie, Wyżyna Austriacka i krawędzie Czech), we środku — Węgrami (Nizina Węgierska), na wschodzie — Rumunami (Siedmiogród).

Wśród licznych narodowości, na które dzieli się Słowianie, ważniejsze miejsce zajmują **Słowianie północni**, t. j. **Czesi z Morawianami i Słowakami** (blisko 8 milionów) i **Polacy z Rusinami** (też blisko 8 milionów, przyczem liczba tych ostatnich jest mniejsza od liczby Polaków. **Słowianie południowi (Kroaci z Serbami i Słowienicy)** mają mniejsze znaczenie.

187. Panującą religią jest katolicka. Głównym zajęciem mieszkańców jest rolnictwo, uprawa wina i hodowla bydła; tylko w niektórych okolicach Alp, gdzie są kopalnie żelaza, i Czech, gdzie są kopalnie węgla, rozwinął się przemysł. W Karpatach, a także w północnych Alpach znajdują się liczne kopalnie soli.

188. Pod względem politycznym, Austro-Węgry przedstawiają monarchję, złożoną z dwóch państw: **Austrii** (cesarstwa) i **Węgier** (królestwa), połączonych w osobie

*) Z prowincjami Bałkańskimi 49 milionów na przeszło 12000 mil kwadr.

jednego monarchy. Od rzeki **Litawy** albo **Lejty** (prawy dopływ Dunaju), płynącej na granicy Austrii i Węgier, Austrija nosi nazwę **Przedlitawji**, a Węgry — **Zalitawji**. Do Przedlitawji, prócz zachodniej części państwa, zaliczają jeszcze kraje zakarpackie: **Galicję** i **Bukowinę**.

POSZCZEGÓLNE KRAINY.

Kraje Alpejskie.

189. Tyrol, podobny swą przyrodą do Szwajcarji, jest krainą przejść; składa się głównie z **dwuch dolin**: **Innu** na północy i **Adygi** na południu, które mają dogodne połączenie za pomocą przejścia **Brenner**. Pierwszy prócz tego łączy się na zachodzie przejściem nieco utrudnionym (tunel) **Arlberg** z doliną **Renu**, drugi na wschodzie — dogodnym przejściem **Toblacherfeld** z systematem **Drawy**.

W **Tyrolu północnym**, posiadającym ludność **niemiecką**, trudniącą się hodowlą bydła, miastem głównym jest **Innsbruck**, (rys. 58) w tym punkcie **Innu**, skąd wychodzi droga na południe przez **Brenner**, w górę **Innu** na zachód, a w dół na wschód (i północ).

W **Tyrolu południowym**, który posiada klimat ciepły i stanowi przejście do **Włoch**, ludność jest przeważnie **włoska** i zajmuje się uprawą owoców, wina i morw dla jedwabników. Tutaj szczególnie zasługuje na uwagę **Meran**, dokąd z powodu pięknego klimatu, zjeżdżają się chorzy na piersi. Nad **Adygą**, na drodze prowadzącej do **Włoch**, leży zupełnie już włoskie miasto **Trydent**.

190. Salzburg leży na wschód od **Tyrolu**, zajmując same prawie wysokie góry bez znaczniejszych dolin, dlatego jest najrzadziej zaludnioną prowincją **Austrii**. Kraj ten obfituje w sól, stąd jego nazwa. Prócz głównego miasta tegoż nazwiska nad **Salzachem**, zasługuje na uwagę **Gastein**, słynne miejsce kąpielowe w górach **Tauern**.

Rys. 58. Innsbruck.

191. Styryja jest krainą przejściową od Alp do nizin Węgierskiej; wzdłuż tego kraju przepływa **Mur**, lewy dopływ **Drawy**. Góry tutejsze obfitują w żelazo, głównym ogniskiem górnictwa żelaznego jest **Leoben** nad rzeką Mur, z akademją górniczą. Również nad Murem, już na przejściu z gór do krainy pagórkowatej, leży główne miasto Styryji **Graz** albo **Hradec** (blisko 150000 mieszk.), słynący z pięknych okolic, po Wiedniu największe miasto Alp.

192. Karyntja zajmuje dolinę górnej Drawy. Ludność trudni się głównie hodowlą bydła i górnictwem (**Villach** kopalnie ołowiu). W środkowej i wschodniej części Karyntji, gdzie dolina Drawy znacznie się rozszerza (**kotlina Klagenfurtu**), ludność, w części już słowiańska (**Słowienicy**) zajmuje się rolnictwem.

Kraje Karstowe.

193. Kraina, właściwa ojczyzna Słowiańców, zajmuje dolinę **Sawy**, której prawy dopływ **Laibach**, w swym górnym biegu pod nazwą **Poik**, znika w słynnej stalaktytowej grocie **Adelsberskiej** (rys. 59). Na wschód od niej leży jezioro **Cyrknickie (Zirknitz)**, którego woda, z powodu szpar

Rys. 59. Grotta Adelsberska.

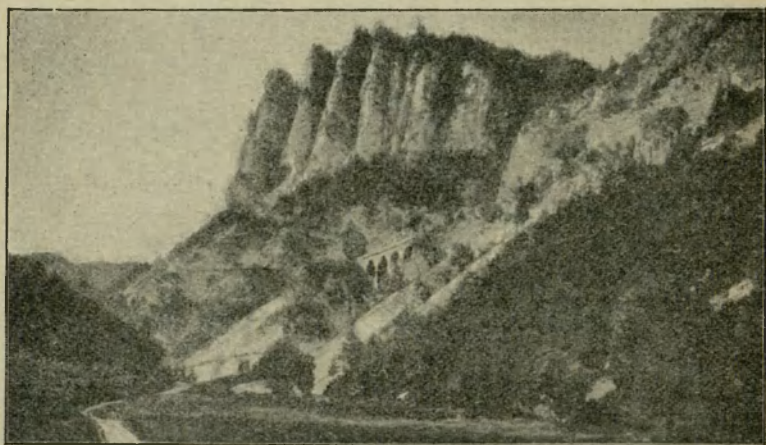
w dzień, w suche lata znika pod ziemią, a dno jego porasta trawą. Z miast zasługuje na uwagę **Idrja**, kopalnie rtęci, największe po **Almadenie**. *Lublana — miasto*

194. Istrja obejmuje półwysep tegoż nazwiska, z klimatem włoskim, cierpi jednak niestety od gwałtownego zimnego wichru **Bora**, który wieje z chłodnych wyżyn **Karstu** ku cieplejszemu **Adriatykowi**. Ludność w zachodniej części kraju jest włoska, we wschodniej słowiańska (**Kroaci**). Prawie na południowym krańcu półwyspu leży port wojenny **Pola**, na północno-zachodnim zaś, nad za-

toką Trjesteńską, — najważniejszy port handlowy Austrii, **Trjest** (180000 mieszk.).

Kraje gór średnich niemieckich.

195. Austria (Arcyksięstwo Austryjackie) zajmuje wschodnią wąską część wyżyny Podalpejskiej (wyżyna Austryjacka) i przyległe jej północne stoki Alp, z malowniczymi jeziorami; główną linią komunikacyjną jest tu Dunaj.

Rys. 60. Semmering.

W zachodniej, wyższej części wyżyny leży **Linz**, w tym punkcie Dunaju, w którym przecina go droga, prowadząca z jednej strony na północ do Czech, z drugiej na południe do obfitej w jeziora i sól, malowniczej okolicy alpejskiej.

We wschodniej, niższej części wyżyny, w tak zwanej **kotlinie Wiedeńskiej**, stanowiącej przejście od wyżyny Austryjackiej do równin Morawskich i Węgierskich, leży

Wiedeń, nad Dunajem, w tym punkcie rzeki, w którym przecina ją droga, prowadząca z jednej strony na północ, przez dorzecze Morawy i bramę Morawską do dorzecza Odry i Wisły, z drugiej na południe, przez zniżające się tu Alpy (słynna kolej żelazna przez **Semmering** (rys. 60) do północnego rogu Adrjatyku (Trjest); stąd też prowadzi droga w dół Dunaju na połud.-wschód na półw. Bałkański (spotkanie się wojsk polskich z tureckimi pod Wiedniem). Wiedeń jest stolicą państwa Austryjackiego (blisko 2 miliony mieszk.). Okolice Wiednia są bardzo malownicze i obfitują w winnice.

Kraje Sudeckie.

196. Kraje Sudeckie należą do trzech dorzeczy: Elby (**Czechy**), Morawy (**Morawia**) i Odry (**Śląsk Austrjacki**).

197. **Czechy** zajmują czworokątną wyżynę, otoczoną górami. Wskutek bogatych kopalni węgla, rozwinął się tu przemysł cukrowniczy, piwowarski i wielki przemysł tkacki. W lesistych górach kwitnie oddawna przemysł szklany.

Mieszkańcy, w większej części **Czesi**, w mniejszej **Niemcy**; ci ostatni, jako później przybyli, zamieszkują krańdzie kraju, wyjąwszy wschodnią.

198. W **Czechach południowych** nad górną Mołdawą, leży miasto **Budweis** czyli **Budziejowice**, w tym punkcie Mołdawy, od którego rozpoczyna się żegluga i od którego prowadzi znana nam droga do Linzu i solnej krainy alpejskiej (Nr. 195), ważna z tego powodu, iż Czechy nie posiadają soli.

199. W **Czechach północnych** nad dolną Mołdawą, w środku kraju, na zbiegu dróg, leży miasto główne Czech, **Praga** (z przedmieściami blisko $\frac{1}{2}$ miliona mieszk.).

W zachodniej części kraju, na zbiegu dróg, prowadzących przez Las Czeski, leży przemysłowe miasto **Pilzno**, słynne z wyrobu piwa.

W północnej części kraju u podnóża gór Kruszcowych, w dolinie Egeru, znajdują się liczne **źródła mineralne**, z których szczególnie zasługuje na uwagę **Karlsbad** (Karolowe Wary) i niedaleki **Marienbad**. U podnóża zaś Sudetów leży **Reichenberg** (**Liberec**), ognisko wielkiego przemysłu bawełnianego.

200. Morawja zajmuje dorzecze Morawy między Czesko-Morawskim działem wodnym a Karpatami. Kraj pochyla się nie ku północy, jak Czechy, lecz ku południowi, gdzie równina Morawy (**Marchfeld**) zlewa się z kotliną Wiedeńską. Niższe części kraju są siedliskiem rolnictwa (na południu uprawa wina), wyższe — siedliskiem przemysłu, szczególnie wełnianego i lnianego, który znajduje podporę w bogatych kopalniach węgla na granicy Śląska.

Mieszkańcy **Morawianie** w północnej części Morawji są pokrewni Czechom, w południowej — **Niemcy**.

201. Głównym miastem Morawji jest przemysłowe **Berno** (**Brno**), albo **Brünn**, z fabrykami sukna (120000 mieszk.), w południowej części kraju. W części północnej, nad Morawą, leży **Ołomuniec**, dawniej silna forteca, broniąca bramy Morawskiej.

202. Śląsk Austryjacki. Tylko zachodnia część tego kraju leży na Sudetach (Jasienik), wschodnia zaś należy już do Karpat, w części do dorzecza Wisły, i posiada ludność w części polską, w części niemiecką. Miasto główne **Cieszyn**, w dorzeczu Odry, na drodze przez Karpaty. **Bielsko** (**Bielitz**) w dorzeczu Wisły, naprzeciwko galicyjskiego miasta **Białej**, ognisko przemysłu wełnianego, który opiera się na bogatych śląskich kopalniach węgla.

Kraje Karpackie.

203. Do krain Karpackich zaliczamy, prócz właściwych gór Karpackich, północne ich przedgórze wraz z przyległą częścią Niziny Polskiej, oraz Nizinę Węgierską, z międzyrzeczem, zawartym między Drawą a Sawą, w które wkraczają już najdalsze odgałęzienia Alp.

204. Węgry. Kraj ten obejmuje nizinę Węgierską i większą część gór Karpackich, mianowicie część ich, wewnątrz łuku leżącą.

Węgry są krajem niezmiernie bogatym w dary przyrody: góry obfitują w skarby mineralne, szczególnie sól; na przedgórzach, zwróconych ku południowi, udają się wyborne wina, z powodu wysokiego ciepła letniego (klimat kontynentalny wskutek otoczenia kraju górami). Na nizinie kwitnie rolnictwo (pszenica i kukurydza), oraz hodowla bydła, szczególnie koni i owiec.

205. Mieszkańcami niziny są mongolscy **Madziarowie**, którzy podbili ten kraj, wyparszy jego słowiańskich mieszkańców w niedostępne i mniej od przyrody uposażone góry; w zachodniej części Karpat mieszkają pokrewni Czechom **Słowacy**, we wschodniej—**Rusini**, w południowej (Siedmiogród) — **Rumuni**.

Węgry składają się z czterech krain, jak to:

206. 1) **Górzysta kraina Słowacka** posiada skarby mineralne i źródła lecznicze (np. **Trenczyn** nad **Waagiem**); prócz Słowaków, mieszkają tu koloniści niemieccy, ściągnięci w średnich wiekach przez skarby mineralne (np. na **Špiżu** w dolinie Popradu, u stóp Tatr). Słowacy zajmują się hodowlą bydła, wyrobem sera i przemysłem leśnym; znaczniejszych miast niema.

Na pagórkach wulkanicznych, ciągnących się u południowego stoku Karpat, rośnie wyborne wino; szczególnie słynne są winnice **Tokajskie** na wzgórzach **Hegjallja**, na wschodnim skraju krainy Słowackiej, zamieszkanym już przez Madziarów.

207. 2) **Siedmiogród** jest pagórkowatą krainą, otoczoną górami; tu mieszkają poczęści Madziarowie, poczęści Rumunowie, oraz koloniści niemieccy, zwani **Sasami**, ściągnięci tu również niegdyś przez skarby mineralne. Na przejściach przez góry graniczne powstało tu kilka miast, z których najznacniejszym jest **Kronstadt**, w południowo-wschodniej części Siedmiogrodu, w krainie Sasów.

208. 3) Właściwa **kraina Madziarów, nizina Węgierska**, dzieli się na dwie części przez zbliżenie się odgałęzienia Alp Wchodnich do odgałęzienia górzystej krainy Słowackiej, w punkcie zwrotu Dunaju ku południowi.

209. W części mniejszej, to jest nizinie **Górno-Węgierskiej** leży miasto **Presburg**, nad Dunajem, w bramie do Węgier, między małemi Karpatami i Alpami. Poniżej tego miasta Dunaj dzieli się na odnogi, obejmujące błotniste i żyzne wyspy **Schütt**, i łączące się znowu pod twierdzą **Komorno**.

210. W części większej, w nizinie **Dolno-Węgierskiej**, zaraz poniżej zwrotu Dunaju ku południowi, leży stolica Węgier, podwójne miasto **Buda-Peszt** (blisko $\frac{3}{4}$ miliona mieszk.). Buda leży na prawym wyniosłym brzegu Dunaju i posiada przeważnie ludność niemiecką, Peszt na lewym niskim — węgierską; oba miasta są połączone wspaniałym mostem.

Nad główną rzeką niziny węgierskiej, **Ciszą**, przy ujściu siedmiogrodzkiej rzeki **Marosz**, leży miasto **Szegedin**, które cierpi bardzo od wylewów rzecznych.

Na południo-wschód stąd, w kącie między dolną **Ciszą**, Dunajem, Siedmiogrodem i **Maroszem**, leży błotnista i bardzo żyzna kraina **Banat** (uprawa ryżu), z bardzo różnorodną ludnością (Węgrzy, Słowianie, Rumuni i Niemcy).

211. 4) **Kroacja i Sławonja** zajmują międzyrzecze Drawy i Sawy z odgałęzieniami Alp; doliny rzek są błotniste, a wzgórza posiadają lasy dębowe. Bardziej górzysta zachodnia część kraju, **Kroacja**, sięga na południe

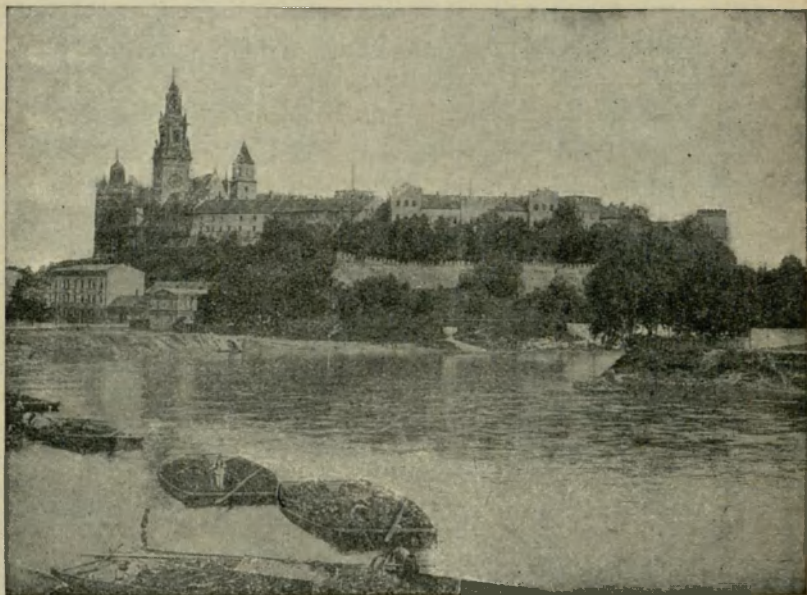
Sawy do Adrjatyku; miastem głównym tej krainy jest **Zagrzeb** albo **Agram** nad Sawą i cierpi od trzęsień ziemi. Nad Adrjatykiem leży węgierski port **Fiume** albo **Rjeka**, odpowiadający austryjackiemu Trjestowi.

212. Galicja zajmuje północne stoki Karpat i małą, wynioślejszą, południową część Niziny Polskiej, t. j. wyżynę Podolską z kotlinami górnego Bugu i górnego Dniestru, oraz nieznaczne części wyżyny Śląskiej i Małopolskiej z niziną Nadwiślańską. Zachodnia część kraju należy do dorzecza **Wisły**, która przyjmuje tu **Dunajec** z **Popradem**, wypływające z Tatr, i **San** — z Karpat Lesistych. Wschodnia część kraju należy przeważnie do dorzecza **Dniestru**, wypływającego z Karpat Lesistych, w pobliżu Sanu (projekt kanału). Tylko małe skrawki na południe i północo-wschodzie Galicji, należą do innych dorzeczy; mianowicie na południu do dorzecza **Prutu** (Dunaju), na północy—do dorzecza **Bugu** (Wisły) i **Styru** (Dniepru).

Podział Galicji na zachodnią i wschodnią, odbija się też w podziale ludności. W zachodniej części mieszkają **Polacy**, katolicy, we wschodniej—**Rusini**, unicy. Prócz tego jest znaczna liczba **Żydów**, którzy zajmują się handlem.

Głównym zajęciem reszty mieszkańców na równinach jest rolnictwo; na Karpackim zaś podgórzu — wydobywanie soli i nafty.

213. W **Galicji zachodniej**, nad Wisłą, na drodze do Bramy Morawskiej leży **Kraków** (100000 mieszk.), dawna stolica Polski, z wielu zabytkami budownictwa (zamek królewski **Wawel** (rys. 61), **Sukiennice**, **kościół Marjacki** i t. d.), ognisko sztuk pięknych (głównie malarstwo) i uczoności (Akademja umiejętności i uniwersytet Jagielloński). Silna forteca, broniąca od północo-wschodu Bramy Morawskiej. Okolice Krakowa odznaczają się malowniczością (**Kopiec Kościuszki**, **Bielany**, **Panięskie Skały**). Niedaleko Krakowa, po lewej stronie Wisły, znajdują się bogate kopalnie węgla, będące w związku z sąsiednimi śląskimi.

Rys. 61. Wawel.

Na południo-wschód od Krakowa leżą: **Wieliczka** i **Bochnia**, ze słynnymi kopalniami soli. Inne znaczniejsze miasta, jak **Tarnów**, **Przemyśl** i t. d. leżą na granicy między pagórkowatym krajem Karpackim i niziną, wzdłuż głównej kolei żelaznej. Tarnów leży nad Dunajcem, w którego górnej dolinie w Tatrach i ich okolicy, znajdują się źródła mineralne i miejsca lecznicze (**Krynica**, **Szczawnica**, **Zakopane** i t. d.). **Przemyśl** leży nad Sanem, w miejscu, gdzie krawędź Karpackiego podgórze skręca ku południowi; silna forteca, osłaniająca Zachodnią Galicję od wschodu.

214. Galicja Wschodnia składa się z **trzech części**. Główną część stanowi **Wyżyna Podolska** jednostajna, bezleśna, ale bardzo żyzna (pszenica); doliny rzeczne (dorze-cze Dniestru), głęboko werzniete w wyżynę, odznaczają

się malowniczością. Największym miastem wyżyny jest **Tarnopol**.

Drugą częścią jest **Nizina Bugu i Styru**, oddzielona pasmem pagórków od dorzecza Sanu. Na skraju kotliny Bugu, ku której Wyżyna Podolska spada stromemi ścianami, leży **Lwów**, miasto główne Galicji (przeszło 180,000 mieszkańców), uniwersytet i wyższa szkoła techniczna. W dorzeczu Styru leży graniczne miasto **Brody**, zamieszkałe przez żydów, trudniących się handlem.

Trzecią częścią wschodniej Galicji jest pagórkowata kraina **Podkarpacka**, obfitująca w źródła, dostarczające soli i nafty (warzelnie soli w **Drohobyczu** i **Kaluszu**, źródła nafty w **Borysławiu**). Najznacześniejszymi miastami są tu: **Stanisławów** w dorzeczu Dniestru i **Kołomyja** nad Prutem, na granicy Bukowiny.

215. **Bukowina** jest niejako dalszym ciągiem Galicji, stokiem Karpat, ale już nie ku Dniestrowi, lecz ku **Pрутowi** i **Seretowi**. Pas górski jest lesisty (lasy bukowe, stąd nazwa kraju), podgórze i doliny rzeczne są żyzne (uprawa kukurydzy).

Ludność w północnej części jest rusińska, w południowej rumuńska. W mieście głównym, **Czerniowcach** nad Prutem, znajduje się uniwersytet niemiecki.

(Belgia.

RZUT OKA OGÓLNY.

216. **Belgia** leży na przejściu od niziny Francuskiej i gór Francuskich do niziny Niemieckiej i gór Niemieckich, pod względem więc kształtu powierzchni składa się z dwóch części: **południowo-wschodniej górzystej** (Ardenny) i **północno-zachodniej nizinnej**. Pierwsza, przerznięta Mo-

zą, jest nieurodzajna, ale posiada skarby mineralne (żelazo i węgiel); druga, przerznięta **Skaldą**, jest bardzo żyzna; w pierwszej więc rozwinął się przemysł, w drugiej rolnictwo.

Temu podziałowi kraju na dwie części odpowiada i podział ludności (katolickiej): w południowo-wschodniej części zamieszkują, pokrewni Francuzom, **Wallonowie**, głównie zajmujący się górnictwem; w północno-zachodniej, pokrewni Niemcom, **Flamandowie**, zajmujący się głównie rolnictwem. Pod względem formy rządu Belgja jest królestwem.

Połączenie skarbów mineralnych z żyznością wywołało w Belgji największe w Europie zgęszczenie ludności ($6\frac{3}{4}$ miliona na przeszło 500 mil \square , t. j. 12,000 na 1 milę \square).

Tym sposobem widzimy, że Belgja pod względem kształtu powierzchni i rozkładu zajęć ludności stanowi odpowiednik do przeciwległej Anglii.

217. W Belgji przemysłowej ogniskiem przemysłu żelaznego jest **Liège** albo **Lüttich** (przeszło 170,000 mieszkańców), w punkcie zwrotu Mozy ku północy; ogniskiem zaś przemysłu sukiennego jest na wschód stąd leżące miasto **Verviers**.

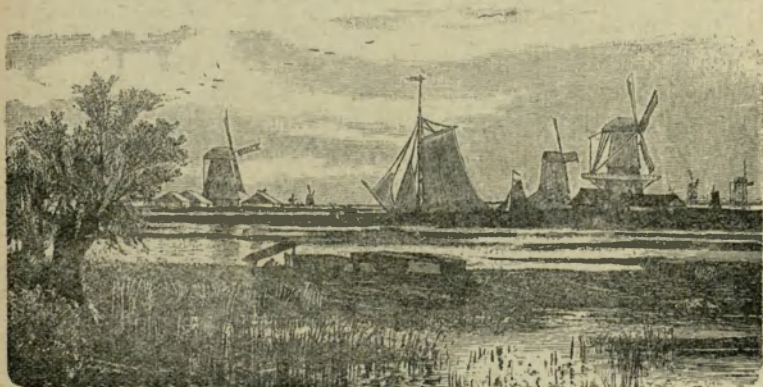
W Belgji rolniczej leży miasto główne państwa, **Brusselsa** (blizko $\frac{3}{4}$ miliona mieszk.), w pośrodku między Mozą i Skaldą; piękne miasto, słynne z wyrobu koronek.

Nad Skaldą leży **Gent** albo **Gandawa** (blizko 200,000 mieszk.), z przemysłem lnianym. Przy ujściu zaś Skaldy—jedeny port Belgji, **Antwerpja** (blizko 300,000 mieszkańców). Zresztą na jednostajnym, niedostępnym wybrzeżu morskim znajduje się tylko miejsce kąpielowe, **Ostenda**.

Holandja albo Niderlandy.

RZUT OKA OGÓLNY.

218. Holandja zajmuje najniższą, północno-zachodnią część niziny Niemieckiej, głównie ujściową krainę Renu. Wyższa, wewnętrzna część kraju, składa się z obszarów piaszczystych i torfowisk; niższa, nadbrzeżna część — z żyznego mułu (**Marsch** rys. 62), osadzonego przez rzeki

Rys. 62. Marsze w Holandji.

i morze; część ta leży poniżej powierzchni morza i dlatego musiała być ochroniona od zalewu olbrzymimi tamami.

Mieszkańcy, **Holendrzy**, protestanci, którzy za pomocą tam stworzyli sobie niejako własną ojczyznę, wydarli ją morzu, są, podobnie jak Flamandowie, blisko spokrewnieni z Niemcami (przeszło 5 milionów mieszkańców na przeszło 600 milach □). Holendrzy, walcząc z morzem, stali się narodem żeglarskim i posiadali, a poczęści dotąd posiadają, rozległe kolonje (szczególnie na Archipelagu

Rys. 63. Krajobraz holenderski.

Wschodnio-Indyjskim). W swojej ojczyźnie, prócz rolnictwa, zajmują się hodowlą bydła na wybornych pastwiskach (słynne bydło i sery holenderskie). Pod względem formy rządu Holandja jest królestwem.

219. Na **półwyspie Holenderskim** między morzem Północnym a zatoką Zuidersee, nad tą ostatnią leży miasto główne Holandji, **Amsterdam** (przeszło $\frac{1}{2}$ milj. mieszk.), zbudowane na palach (z powodu błotności gruntu), przernięte kanałami i połączone kanałem z morzem Północnym (z powodu płytkości zatoki Zuidersee). Na południe stąd, w pobliżu wybrzeża morskiego, leży **Haaga** (230,000 mieszkańców), miasto rezydencjonalne, t. j. miejsce pobytu panującego.

Na **delcie Renu** jest port ujściowy tej rzeki, **Rotterdam** (blizko 360,000 mieszk.), prowadzi on handel drzewem ze Szwarzwaldu i posiada warsztaty okrętów.

N i e m c y.

RZUT OKA OGÓLNY.

220. Niemcy leżą w środku Europy, rozciągając się od Alp do mórz: Północnego i Bałtyckiego. Pod względem kształtu powierzchni w skład Niemiec wchodzi góry **Średnie Niemieckie** (z wyjątkiem Jury Szwajcarskiej, oraz wyżyn, Czesko-Morawskiej i Austriackiej), część zachodnia gór **Francuskich**, to jest Wogięzy, **Nizina Niemiecka** (z wyjątkiem części zachodniej) i **część Polskiej**; tym sposobem Niemcy dadzą się podzielić na **północne—nizkie** i **południowe — wysokie**.

Główne systematy rzeczne (dolna Wisła, Odra, średnia i dolna Elba, średni Ren) przerzynają Niemcy z południa ku północy lub północo-zachodowi; Niemcy południowe posiadają prócz tego górny Dunaj, przerzynający je w kierunku wschodnim.

221. Ludność (60 milionów na 10,000 mil) składa się przeważnie z **Niemców**; tylko na wschodzie państwa, na dorzeczu górnej Odry, oraz Warty i Wisły, mieszkają **Polacy** (w liczbie przeszło 3 i pół milj.). Pod względem językowym istnieje pewna różnica między Niemcami północnymi (język **Plattdeutsch**) i południowymi (**Hochdeutsch**); ten ostatni jest językiem literatury. Pod względem religii Niemcy północni różnią się też od południowych; pierwsi są protestantami, wyjąwszy katolików nadreńskich, drudzy (wraz z Polakami) są katolikami.

Głównym zajęciem Niemców jest przemysł i rolnictwo; pierwszy kwitnie głównie w części górzystej, dzięki kopalniom węgla (na wyżynie Łupkowej Reńskiej, oraz na północnych stokach gór Kruszcowych i Sudetów); drugie jest rozpowszechnione po całym kraju, przyczem na południu przeważa uprawa pszenicy, na północy—żyta i kar-

<http://rcin.org.pl>
Rys. 64. Góry Średnie Niemieckie.

tofli; prócz tego w niektórych okolicach części południowej, szczególnie w dolinie Renu, kwitnie uprawa wina. Niemcy odznaczają się wielką pracowitością i porządkiem; nauka, tak elementarna (liczne szkoły ludowe), jak i wyższa (wyborne uniwersytety), stoi u nich bardzo wysoko; im też głównie zawdzięcza swój rozwój nauka geografji.

222. Pod względem politycznym Niemcy tworzą **państwo związkowe**, złożone z wielu królestw, wielkich księstw, księstw i t. d. W tym związku stanowisko panujące zajmuje **państwo Pruskie**, największe ze wszystkich, rozłożone na nizinie. Król Pruski jest zarazem cesarzem Niemieckim.

W ostatnich czasach państwo Niemieckie, wzrószy w potęgę, zwróciło się do kolonizacji, szczególnie w Afryce.

POSZCZEGÓLNE KRAINY.

Niemcy Północne.

Królestwo Pruskie.

223. Królestwo Pruskie, największe z państw niemieckich (przeszło 6300 mil \square i 37 milionów mieszkańców), zajmuje całą prawie nizinę Niemiecką z częścią Polskiej i południową częścią półwyspu Jutlandzkiego, oraz znaczną, północną część gór Średnich Niemieckich. Składa się ono z następujących prowincji.

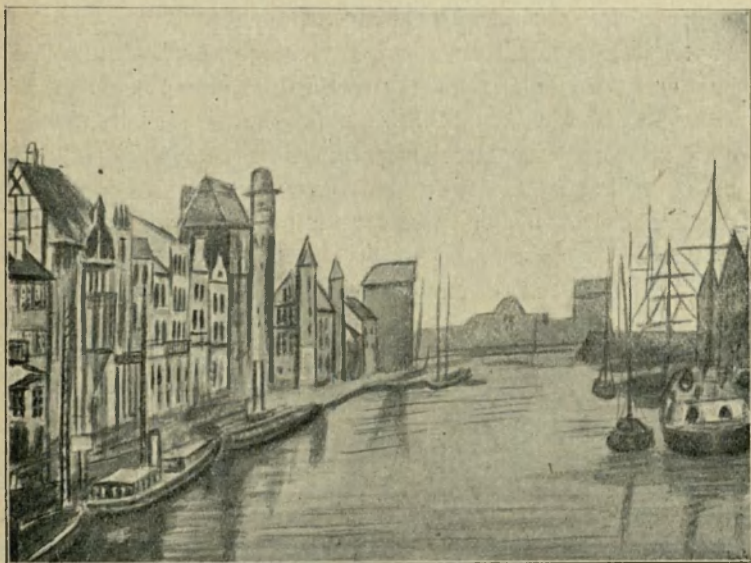
224. Prusy (Wschodnie i Zachodnie), prowincja, która nadała nazwę całemu państwu, leży na obfitej w jeziora, lecz nieurodzajnej wyżynie Pojezierza Bałtyckiego; tylko delta Wisły jest żyzna, ale cierpi od wylewów; wybrzeże Bałtyku obfituje w bursztyn. Prócz Niemców, we wschodniej części kraju mieszkają **Litwini**, w południowej i zachodniej — Polacy (**Mazurzy i Kaszubi**) (rys. 65).

Rys. 65. Kaszubi.

225. W Prusiech Wschodnich głównym miastem jest **Królewiec (Königsberg)**, (przeszło 200,000 mieszkańców) przy ujściu Pregla do zatoki Świeżej czyli Frischhaffu. **Memel** albo **Kłajpeda** przy wyjściu z zatoki Kurońskiej (Kurischaffu), najbardziej wysunięte na północ miasto Niemiec, handluje drzewem z dorzecza Niemna.

226. W Prusiech Zachodnich głównym miastem jest **Gdańsk (Danzig)** (rys. 66) (przeszło 160,000 mieszkańców), przy ujściu Wisły, port handlujący zbożem i drzewem

Rys. 66. Gdańsk.

z dorzecza Wisły. **Elbląg**, port nad prawym ramieniem Wisły, **Nogatem**. Również nad Nogatem, powyżej, leży **Malborg** albo **Marienburg**, dawna siedziba mistrzów krzyżackich.

Przy wejściu Wisły do Prus leży **Toruń**, miejsce urodzenia Mikołaja Kopernika, forteca, broniąca granicy od strony Rosji.

227. Prowincja Poznańska zajmuje dorzecze średniej Warty z Notecią, przepływającą **jeziro Gopło**; jest zamieszкана w znacznej części przez Polaków. Tutaj nad Wartą, w punkcie przeprawy leży forteca **Poznań** (blisko 140,000 mieszkańców). **Bydgoszcz (Bromberg)** (blisko 60,000 mieszk.), miasto handlowe nad kanałem, łączącym Notec z Wisłą. Miasto **Gniezno** i wieś **Kruszwica** (nad Gopłem) są znane z dziejów Polski.

228. Śląsk. południowo-wschodnia prowincja Prus, ciągnąca się wzdłuż górnej Odry, składa się z trzech pasów: gór Sudetów i podgórze Sudeckiego na południu, doliny Odry we środku i wyżyny Śląskiej na północy.

Sudety i wyżyna Śląska obfitują w węgiel kamienny i żelazo; dlatego tutaj rozwinął się przemysł; górnikaми są tu Polacy, wyzyskiwani przez przedsiębiorców niemieckich. Dolina Odry jest żyzna; prócz zboża uprawiają tu buraki dla przemysłu cukrowniczego.

229. Miastem głównym jest **Wrocław (Breslau)** (470,000 mieszkańców) nad Odrą, w tym jej punkcie, gdzie drogę wzdłuż rzeki przecina droga, wiodąca przez Sudety do Czech. *Stogów - Lipnica*

W Sudetach znajdują się liczne źródła mineralne i miasta przemysłowe (przemysł lniany i bawełniany), z których szczególnie zasługuje na uwagę **Görlitz (Zgorzelice)** w zachodniej części Śląska, w tak zwanych **Łużycach (Lausitz)**.

Pisa **230. Pomorze**, dalszy ciąg prowincji Pruskiej na Pojezierzu Bałtyckim, jest również nieurodzajne. Miasto główne **Szczecin (Stettin)** (rys. 67, blisko 250,000 mieszkańców), w pobliżu ujścia Odry, najważniejszy port bałtycki Prus z powodu bliskości Berlina.

Do Pomorza należy malownicza i żyzna wyspa **Rugja** (rys. 68), z poszarpanymi stromymi wybrzeżami i pamiętkami z czasów słowiańskiego pogaństwa.

Prowincje: Prusy Wschodnie i Zachodnie, Poznańskie, Śląsk, a w części i Pomorze, stanowiły niegdyś zachodnią część państwa Polskiego i dotąd posiadają w części ludność polską, która prowadzi ciężką walkę z przesławianiem niemieckim.

231. Brandenburgja zajmuje dalszy ciąg nizin poznańskich, nad Odrą, Spreą i Hawelą, aż do Elby, posiada grunt przeważnie piaszczysty, nieurodzajny; miasto główne **Berlin** (przeszło 2 miliony mieszkańców), stolica królestwa

Pruskiego i cesarstwa Niemieckiego nad Spreą w pobliżu jej ujścia do Haweli, przepływającej liczne jeziora. Położenie Berlina jest dogodne pod względem handlowym, zajmuje on bowiem środek niziny Niemieckiej, między

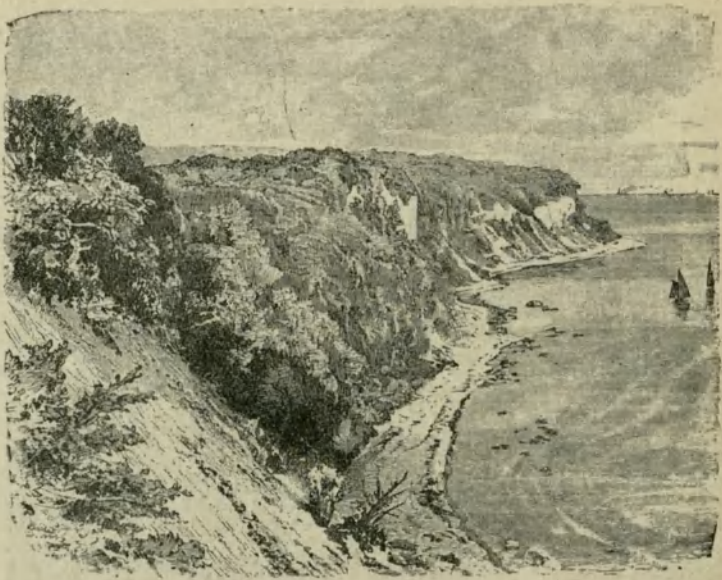
Rys. 67. Szczecin.

Elbą i Odrą, północną krawędzią gór Niemieckich i południowym wybrzeżem Bałtyku. Stąd w Berlinie przecinają się liczne koleje żelazne.

W pobliżu Berlina, w malowniczej okolicy nad jeziorami Haweli, leży czasowa rezydencja **Potsdam**. Nad Odrą, w punkcie, gdzie ją przekracza droga z Poznania do Berlina, leży **Frankfurt**.

232. W południowej części Brandenburgji, w tak zwanych **Dolnych Łużycach**, nad średnią Spreą, leży kraina błotnista i lesista (**Spreewald**), zamieszкана przez resztkę Słowian, którzy, otoczeni zewsząd przez Niemców, zachowali dotychczas swój język i opierają się zniemczeniu.

233. **Meklemburg**, dalszy ciąg Pomorza, na pojezierzu Bałtyckim z podobną przyrodą i z dwoma miastami

Rys. 68. Wybrzeże na Rugji.

portowemi, **Rostokiem** i **Lubeką**; ta ostatnia, jako leżąca na południowo-zachodnim krańcu Bałtyku, miała niegdyś ważne znaczenie handlowe, pośrednicząc między północną i środkową Europą.

234. Szlezwig i Holsztyn (obacz półwysep Jutlandzki Nr. 118).

235. Hanower zajmuje obszary piaszczyste i torfowiska na zachód od Elby, nad **Wezerą** i **Emsem**; miasto główne **Hanower** (250,000 mieszk.), nad **Lejną** (systemat Wezery), w pobliżu południowej granicy niziny. **Getynga** (**Göttingen**), też nad Lejną, w południowej części kraju, ze znakomitym uniwersytetem.

236. Oldenburg, prowincja, otoczona Hanowerem, w obszarze dolnej Wezery; tu leżą dwa ważne porty: **Brema** (**Bremen**), port handlowy przy ujściu Wezery; (przeszło 200,000 mieszkańców) i **Wilhelmshaven** na zachód

od ujścia Wezery, nad zatoką **Jade**, główny port wojenny Niemiec.

237. Brunświk (Braunschweig) z miastem głównym tegoż nazwiska (140,000 mieszkańców), leży w pobliżu Harzu.

Rys. 69. Widok ze Spreewaldu.

238. Prowincja Saska (Saksonja) zajmuje nizinę nad Elbą i Saalą, rozciągając się zarazem na wschodnią część Harzu; słynie z uprawy buraków i cukrownictwa. Miasto główne **Magdeburg** (blisko 240,000 mieszk.) leży na łuku Elby, silna forteca, przemysł cukrowniczy. **Halla** (blisko 200,000 mieszk.) nad Saalą, słynny uniwersytet. **Stassfurt**, słynne kopalnie soli. W zachodniej części prowincji Saskiej, w Turyngji, leży **Erfurt** (100,000 mieszk.) okolice jego słyną z uprawy warzyw.

239. Westfalja zajmuje północno-wschodni skraj gór **Łupkowych Reńskich** i przyległą część niziny, posiada bogate kopalnie węgla i żelaza, a stąd—przemysł bardzo rozwinięty.

240. Prowincja Reńska zajmuje nieurodzajne góry Łupkowe Reńskie z urodzajnymi i malowniczymi dolinami Renu i jego dopływów. Tu przy wejściu Renu na nizinę leży **Kolonja** (430,000 mieszk.) ze słynną katedrą. W północnej części wyżyny, bogatej w kopalnie węgla, rozwi-

Rys. 70. Zakłady hutnicze Kruppa w Essen.

nał się, szczególnie po prawej stronie Renu, w sąsiedztwie z Westfalją, ożywiony przemysł; tu leżą miasta **Elberfeld** i **Barmen** (razem blisko 330,000 mieszkańców), z fabrykami bawełnianymi, oraz **Solingen** i **Remscheid** z fabrykami żelaznymi, a także **Essen** (rys. 70) ze słynnymi fabrykami dział Kruppa. *Susseldorf - Krefeld*

241. Prowincja Hessen-Nassau zajmuje południowo-wschodnią część gór Łupkowych Reńskich i wyniosłości Hesseńskie. Tu, na południowym stoku gór Reńskich ku Renowi, leży **Wiesbaden** (100,000 mieszk.) z wodami mineralnymi. Nad **Menem**, na zbiegu wielu dróg, leży **Frankfurt**, miasto handlowe (330,000 mieszk.).

Królestwo Saskie.

242. Królestwo Saskie zajmuje północne stoki gór Kruszcowych i gór Piaskowcowych Elby, oraz przyległą część niziny Niemieckiej nad Elbą i Muldą. Kraina ta obfituje w węgiel kamienny, stąd posiada bardzo rozwinięty przemysł i wielkie zgęszczenie ludności.

Miasto główne **Drezno (Dresden)** (przeszło $\frac{1}{2}$ milj. mieszkańców), przy wyjściu Elby z gór, z pięknymi budowlami i zabytkami sztuki. **Lipsk (Leipzig)** przeszło $\frac{1}{2}$ miliona mieszk., w północno-zachodniej części państwa, już w dorzeczu Saali, nad jej dopływem Elstrą; miasto handlowe, słynny uniwersytet, liczne księgarnie. W północno-wschodniej części państwa, już w dorzeczu Sprei, w krainie Słowian, **Łużyczan**, leży **Budyszyn (Bautzen)**. Nakoniec w części południowo-zachodniej, w dorzeczu Muldy, na północnych stokach gór Kruszcowych, w pobliżu wielkich kopalń węgla, leży przemysłowe miasto **Chemnitz** (blisko 250,000 mieszk.).

Niemcy Południowe.

Królestwo Bawarskie.

243. Królestwo Bawarskie albo Bawarja, leży w dorzeczu górnego Dunaju i Menu; w skład jej wchodzi prawie cała wyżyna Szwabsko-Bawarska (wyjąwszy małą część zachodnią), z północnymi stokami Alp Wschodnich i wyżyną Wyższego Palatynatu; dalej—Jura Niemiecka, mianowicie Jura Frankońska i wschodnia część Jury Szwabskiej; wreszcie wschodnia część wyżyny Frankońskiej. Na północ Bawarja sięga nieco za Men do południowych części lasu Turyngijskiego i wyniosłości Hesseńskich. Prócz tego politycznie należy do Bawarii, oddziel-

nie leżący po lewej stronie Renu, tak zwany **Palatynat Bawarski** albo **Reński (Rhein-Pfalz)**, na północnej gałęzi Wogezów i niziny Reńskiej.

244. Na **wyżynie Bawarskiej**, nieurodzajnej, pokrytej błotami i jeziorami, przerzniętej prawymi dopływami Dunaju (Lechem, Izarem, Innem) i ważnej pod względem komunikacji wzdłuż Dunaju i przez Alpy (przejście Brenner), leży miasto **Monachjum (München)** (550,000 mieszk.), nad Izarem, ze zbiorami sztuk pięknych i szkołą malarstwa; wyrób słynnego piwa.

Na **wyżynie Frankońskiej**, na drodze między Dunajem i Menem (połączenie kanałowe), leży **Norymberga (Nürnberg)** (przeszło 300,000 mieszk.); w wiekach średnich słynęła z przemysłu i sztuk pięknych, obecnie — z wyrobu zabawek dzieciennych.

Angsburg (Lutw. Maren)

Królestwo Wirtemberskie.

245. **Królestwo Wirtemberskie** leży na zachód od Bawarii, też poczęści w dorzeczu Dunaju, poczęści Renu (**Neckaru**). W skład tego kraju wchodzi zachodni kawałek wyżyny Szwabsko-Bawarskiej, zachodnia część Jury Szwabskiej i południowo-zachodnia część wyżyny Frankońskiej nad Neckarem.

Najpiękniejszą część tego kraju stanowi **dorzecze Neckaru** z winnicami i sadami; tu leży miasto główne **Stuttgart** (250,000 mieszkańców), w pięknym położeniu nad Neckarem.

246. W obrębie królestwa Wirtemberskiego znajduje się **księstwo Hohenzollern**, należące do Prus. W jednym ze starych zamków, wieńczących szczyty Szwabskiej Jury, wzięły początek ród Hohenzollernów, siedzący obecnie na tronie pruskim i niemieckim.

Wielkie Księstwo Badeńskie.

247. Wielkie Księstwo Badeńskie leży na zachód Wirtembergu, obejmuje Szwarcwald i prawą połowę niziny średniego Renu, sięgając na północ nieco poniżej dolnego Neckaru.

Północna część niziny i przedgórze Szwarcwaldu są żyzne, dostarczają zboża i wina. Szwarcwald obfituje w lasy, z których drzewo idzie Renem do bezleśnej Holandji na budowę okrętów.

Miasto główne Wielkiego Księstwa Badeńskiego, **Karlsruhe**, leży niedaleko Renu (nie nad samym Renem, gdyż brzegi jego są błotniste). **Heidelberg** w pięknym położeniu nad Neckarem, posiada słynny uniwersytet.

Wielkie Księstwo Heskie.

248. Główna, południowa część tego kraju leży na południe gór Łupkowych Reńskich, obejmując żyzną północną część niziny średniego Renu i góry Odenwald. Miasto główne **Darmstadt** znajduje się w części kraju, leżącej po prawej stronie Renu. Nad Renem, przy ujściu Menu, leży **Moguncja (Mainz)**, silna forteca, broniąca drogi, prowadzącej wzdłuż Menu do wnętrza Niemiec.

Alzacja i Lotaryngja.

249. Alzacja i Lotaryngja są to prowincje państwa Niemieckiego, zdobyte 1871 r. na Francji, z ludnością jednak niemiecką.

Alzacja leży naprzeciwko Wielkiego Księstwa Badeńskiego, zajmując południową część niziny średniego Renu (z rzeką Ill) i Wogięzy; jest to kraj przemysłowy i żyzny z uprawą wina.

W części północnej leży miasto główne **Strassburg**, «miasto dróg» (170,000 mieszk.), nad Illem w pobliżu Re-nu, na wielkiej drodze, prowadzącej przez obniżenia w Szwarzwaldzie i Wogiezach, silna forteca. W części południowej leży też nad Illem przemysłowe miasto **Mül-huza (Mülhausen)**, fabryki bawełniane.

Lotaryngja zajmuje północną część wyżyny Lotaryn-skiej, posiada w części ludność francuską; miasto główne **Metz**, nad Mozellą, silna forteca na granicy z Francją.

Cesarstwo Rosyjskie.

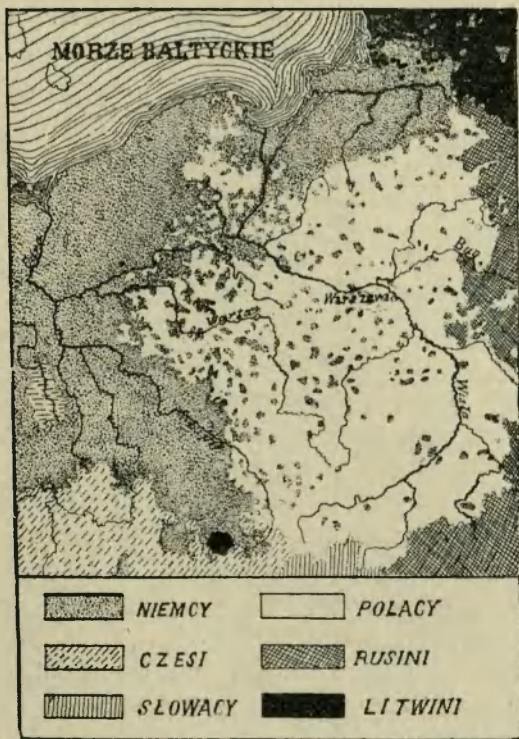
Królestwo Polskie.

RZUT OKA OGÓLNY.

250. Królestwo Polskie leży w środku Niziny Pol-skiej, mianowicie: na dorzeczu średniej Wisły, górnej War-ty, oraz lewych dopływów średniego Niemna. Pod wzglę-dem formy powierzchni kraj ten składa się z **trzech** rów-noleżnikowych pasów: **południowego**, stanowiącego część Wyżyny **Południowej Polski (Lubelską, Małopolską i pół-nocno-wschodnią część Śląskiej)**; **środkowego**, zajmującego część **Bródy Środkowej** od średniego Bugu do Prosnj (**Polesie, Mazowsze** i wschodnią część **Wielkopolski z Ku-jawami**), oraz **północnego**, zajmującego południową i wschod-nią część **Pojezierza Polskiego** albo **Pruskiego**.

251. Ludność Królestwa Polskiego (11 milionów na 2300 mil □) składa się przeważnie z **Polaków**. Miesz-kają oni w całym kraju, zajmują się głównie rolnictwem i hodowlą bydła, a także i gałęziami przemysłu, będące-mi w związku z temi zajęciami; a więc: cukrownictwem (z buraków cukrowych), gorzelnictwem (pędzenie wódki z kartofli), garbarstwem, przemysłem nabiałowym (wyrób sera, masła).

Żydzi, mieszkający w całym kraju, przeważnie po miastach i miasteczkach, zajmują się głównie handlem oraz drobnym przemysłem. **Niemcy** zamieszkują zachodnią część kraju, gromadząc się w ogniskach wielkiego przemysłu

Rys. 71. Rozprzestrzenienie narodowości polskiej.

przedzalno-tkackiego. **Litwini**—północno-wschodnią część kraju na dorzeczu Niemna. **Rusini**—południo-wschód na dorzeczu Bugu. **Rosjanie** stanowią przeważnie żywiół urzędniczy i wojskowy.

252. Pod względem politycznym Królestwo Polskie

stanowi najbardziej na zachód wysuniętą część cesarstwa Rosyjskiego, wciśniętą między Prusy (prowincję Pruską) i Austrię (Galicyę). Część ta obejmuje dziesięć gubernji, z których **Kaliska**, **Piotrkowska**, **Warszawska**, **Radomska** i **Kielecka** leżą po lewej stronie Wisły, (prócz części g. Warszawskiej), zaś **Płocka**, **Łomżyńska**, **Suwalska**, **Siedlecka** i **Lubelska** po prawej. Gubernje dzielą się na powiaty.

253. Wyżyna Lubelska zajmuje południową część obszaru między Wisłą i Bugiem; na południu łączy się ona nieznaczną wyniosłością, działem wodnym **Tomaszowsko-Lwowskim**, z wyżyną Podolską; na północy zaś przechodzi zwolna w nizinę Bródzy Środkowej. Grunt tej wyżyny jest gliniasty i żyzny, w południowo-wschodniej części—nawet czarnoziemny (w **Hrubieszowskim**).

Rzeki, należące przeważnie do systematu Wieprza, położyły w wyżynie głębokie, malownicze doliny o zboczach zaokrąglonych, łagodnych, tak, iż wyżyna zmieniła się przeważnie w malowniczą krainę pagórkowatą.

W dolinach rozciągają się bujne łąki, gdzie kwitnie hodowla bydła; szczególnie słyną łąki w dolinie Wieprza; to też w mieście **Łęczna**, które od łąk otrzymało swą nazwę, odbywają się jarmarki na bydło i konie. Ku dolinie Wisły wyżyna Lubelska spada malowniczymi stromemi zboczami, np. pod **Puławami** (Instytut rolniczy) i **Kazimierzem**; ten ostatni był niegdyś ważnym portem rzeczny dla handlu zbożem. Pod osłoną tych zboczy od wiatrów północno-wschodnich rosną tu sady owocowe, dostarczające śliwek węgierek.

Do najbardziej malowniczych i żyznych dolin wyżyny Lubelskiej należy łąkowa dolina **Bystrzycy**, lewego dopływu Wieprza; tutaj na wzgórzach, panujących nad doliną, wznosi się największe miasto wyżyny, **Lublin** (50,000

mieszkańców). W malowniczej okolicy Lublina leżą miejsca kąpielowe: **Sławinek**, i nieco dalej, **Nałęczów**.

Południowa, najwynioślejsza część wyżyny Lubelskiej (w okolicach **Krasnegostawu** i **Zamościa**) obfituje w lasy i posiada przemysł leśny (tartaki, wyrób gontów, mebli giętych i t. d.). Tu też, dzięki żyzności gruntu, powstały w ostatnich czasach liczne cukrownie.

W pobliżu Bugu leży **Chełm**, w którego okolicach spotykamy kredę do pisania.

254. Wyżyna Małopolska obejmuje głównie południową część obszaru, zawartego między Wisłą a górną Wartą, i składa się z trzech części: **Jury Krakowskiej** na południo-zachodzie, gór **Kielecko-Sandomierskich** na północo-wchodzie i wyżyny **Środkowej** we środku.

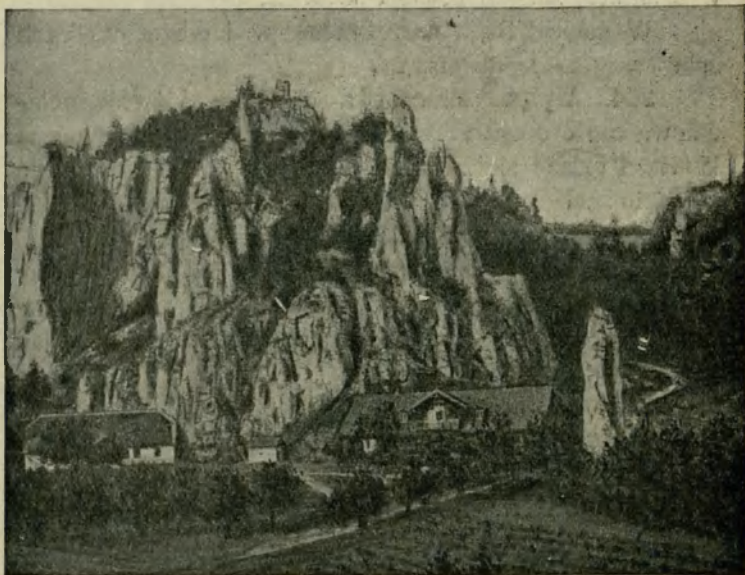
255. Jura Krakowska ciągnie się od okolic Krakowa do okolic Częstochowy i otrzymała swą nazwę z powodu, iż składa się z takich samych skał wapiennych, jak Jura Szwajcarska i Niemiecka.

W Jurze Krakowskiej, podobnie jak w Niemieckiej, znajdują się liczne jaskinie czyli groty i zwaliska zamków, jako to: w **Ojcowie** (rys. 72), **Pieskowej Skale**, **Rabsztynie**, **Ogrodzieńcu** i t. d. W **Częstochowie**, która też leży na Jurze, wznosi się **klasztor Jasnogórski**, który był niegdyś także i zamkiem obronnym (obrona przeciw Szwedom), a dotąd jest celem pobożnych pielgrzymek. Obecnie rozwinął się tu przemysł na wielką skalę.

Do najpiękniejszych okolic Jury Krakowskiej, a nawet całego kraju, należy urocza **dolina rzeki Prądnika**, szczególnie w okolicach Ojcowa i Pieskowej Skały; skaliste, białe ściany doliny spadają tu stromo ku zielonemu dnu łąkowemu; z powodu malowniczości, okolice te otrzymały miano **Polskiej Szwajcarii**.

256. Góry Kielecko-Sandomierskie ciągną się z północo-zachodu na południo-wschód i składają się z kilku łańcuchów równoległych. Najwyższa część tych gór leży

między źródłami Kamiennej i Nidy; szczególnie wysoki jest łańcuch Łysogórski albo Święto-Krzyski, zawierający szczyty: Łysą Górę (rys. 73) czyli Świętokrzyską i Łysicę czyli górę Świętej Katarzyny, które mają przeszło po 600 metrów wysokości.

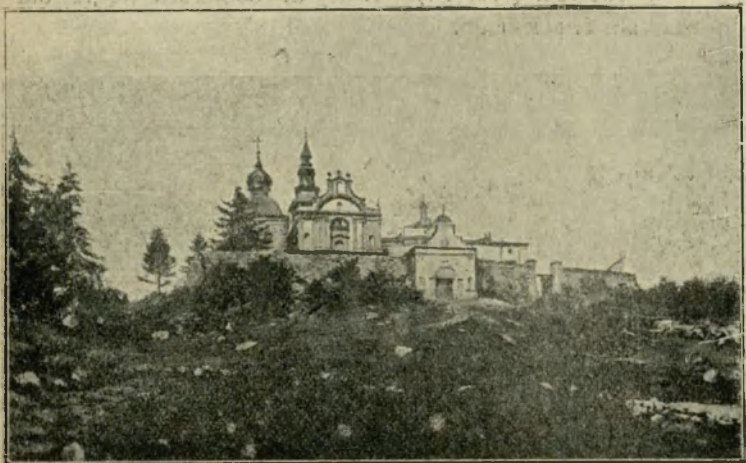
Rys. 72. Ojców.

Góry Kielecko-Sandomierskie obfitują w lasy i rudę żelazną; dlatego rozwinął się tu przemysł żelazny, szczególnie u północnego podnóża gór, wzdłuż którego płynie rzeka Kamienna i biegnie kolej żelazna, łącząca zakłady przemysłowe: w **Ostrowcu**, **Bodzechowie**, **Starachowicach** i t. d.

Gubernjalne miasto **Kielce**, jak również pobliskie **Chęciny**, leżą w południowej części gór, w okolicach, odznaczających się malowniczością; niedaleko stąd spotykamy

kopalnie marmurów i wypalanie wapna, oraz fabryki żelazne.

257. Wyżyna zawarta między Krakowską Jurą i górami Kielecko-Sandomierskimi, nosząca nazwę wyżyny **Środkowej**, jest przetrzięta górną **Pilicą** i **Nidą**, okolice tej ostatniej obfitują w gips i siarkę; tutaj też w **Busku** i **Solcu** znajdują się źródła lecznicze siarczano-słone. Z okolic

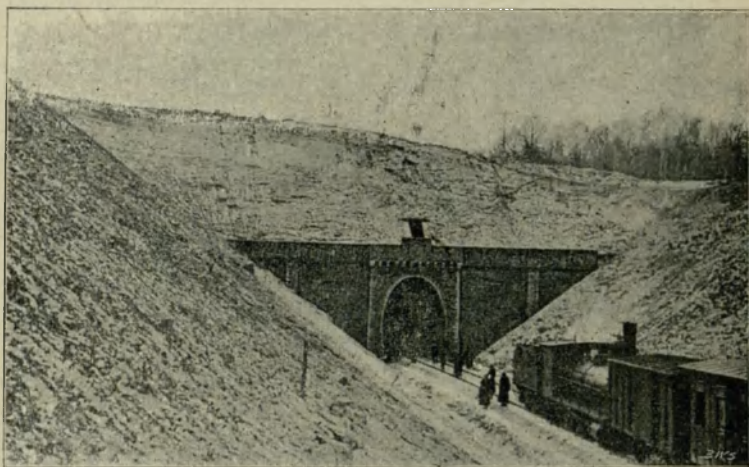
Rys. 73. Klasztor na Łysej Górze.

Wiślicy, leżącej nad **Nidą**, spławiają gips do Warszawy na wyroby szkateryjne.

Południowa i południowo-wschodnia część wyżyny posiada bardzo żyzny grunt gliniasty, wydający słynną pszenicę (szczególniej w **Sandomierskim**); miasta: **Sandomierz**, zbudowany na stromym lewym brzegu Wisły, i **Zawichost**, w pobliżu ujścia Sanu, prowadzą handel zbożem.

258. Wyżyna **Śląska** rozciąga się na zachód Jury Krakowskiej i tylko częścią swą północno-wschodnią należy do Królestwa Polskiego; lecz i w tej niewielkiej części, w okolicach **Dąbrowy**, posiada ona bogate kopalnie

węgla kamiennego, a w okolicach **Olkusza**—kopalnie ołowiu i cynku. Wskutek tego rozwinął się tutaj przemysł, szczególnie przędzalno-tkacki; mianowicie w **Sosnowicach** i **Zawierciu**; w Dąbrowie zaś powstała szkoła górnicza. Ten obszar górniczy i przemysłowy łączy się z obszarem górniczym Kieleckim za pomocą kolei żelaznej **Dęblińsko-Dąbrowskiej**, która przechodzi przez jedyny w kraju tunel pod **Miechowem** (rys. 74). Kolej ta dostarcza węgla dla przemysłu Kieleckiego.

Rys. 74. Tunel pod Miechowem.

259. Bródza Środkowa, niska, z rzekami powolnie płynącymi w szerokich dolinach, ma charakter błotnisty; szczególnie odznacza się pod tym względem część wschodnia, **Podlasie**. Liczne błota i jeziora, rozciągające się na linii, prowadzącej od Bugu do Wieprza, w szczególności od okolic Włodawy do okolic Łęczny, dowodzą, że Bug dawniej uchodził tu do Wieprza; obecnie znajdujące się tu jeziora stanowią podstawę gospodarstwa rybnego.

Na północ od tej linii i dolnego Wieprza do kolei Warszawsko-Terespolskiej, która przechodzi przez gu-

berniałne miasto **Siedlce**, rozciągają się miejscami torfowiska, miejscami diuny piaszczyste, pokryte lasami sosnowymi; w lasach tych zbudowano liczne wille, służące jako letniska dla Warszawiaków np. **Świder**, **Nowomińsk**, **Otwock**; w tym ostatnim z torfu wyrabiają proszek odwanający.

Jeszcze dalej na północ, w **dolinie Liwca** (dopływ Bugu) rozciągają się piękne łąki, kwitnie hodowla bydła i wyrób serów. Na wynioślejszych suchszych obszarach piaszczystych zachowały się jeszcze dość znaczne lasy sosnowe, dostarczające paliwa do hut szklanych. W ostatnich czasach drzewo coraz bardziej ustępuje węglowi kamiennemu.

Nad szeroką błotnistą doliną Narwi leży **Łomża**, połączona, za pomocą długiej grobli, z mostem na rzece.

260. W środkowej części Bródny, w południowym **Mazowszu**, z gruntem gliniastym, w krainie licznych cegielni, leży główne miasto **Warszawa** (800,000 mieszkańców), po lewej stronie Wisły, między ujściami największych jej dopływów, w środkowym punkcie niziny Polskiej, skąd rozchodzą się liczne koleje żelazne (**Warszawsko-Terespolska**, **Warszawsko-Petersburska**, **Warszawsko-Wiedeńska**, **Kaliska**, **Nadwiślańska**). Po prawej niskiej stronie Wisły leży przedmieście **Praga**, połączona z Warszawą dwoma mostami, z których jeden kolejowy. Z powodu położenia, na zbiegu dróg lądowych i wodnych, Warszawa ma ważne znaczenie, tak handlowe jak i wojenne, jest silnie obwarowana; niedaleko, przy ujściu Bugu do Wisły, leży też forteca **Modlin (Nowogięrgiewsk)**. Jednostajne okolice Warszawy starano się upiększyć przez zakładanie ogrodów i pałaców (jak: **Łazienki**, **Wilanów** i t. d.).

261. Wynioślejsze okolice, gliniaste, żyzne, na zachód Warszawy, mianowicie okolice **Sochaczewa** i **Łowicza** nad Bzurą, oraz **Kutna** i **Gostynina** z uprawą buraków, są krainą cukrowni.

Na południe stąd, ku gubernjalnemu miastu **Piotrkowowi**, leżącemu na kolei Warszawsko-Wiedeńskiej, rozciąga się **kraina przemysłu przędzalno-tkackiego**, bawelnianego, wełnianego i płóciennego, zaludniona w znacznej części przez Niemców; ogniskiem tego przemysłu jest **Łódź** (przeszło 300,000 mieszkańców) ze **Zgierzem** i **Ozorkowem** nad Bzurą oraz **Tomaszowem** nad Pilicą. Na północo-wschód stąd, ku Warszawie, leży **Żyrdów** z fabry-

Ryc. 75. Kurpie.

kami płótna. Na zachód zaś, już poza Wartą, nad graniczną rzeką Prosną, leży też przemysłowe, gubernjalne, najstarsze w Polsce miasto **Kalisz**, z fabrykami sukna, połączone niedawno z Warszawą koleją żelazną.

W północo-zachodnim kącie Królestwa, między Wartą i Wisłą, leży kraina jeziorna (**Gopło, Śleszyńskie**) i czarnoziemna, bardzo żyzna i bezleśna, zwana **Kujawami (Włocławek** nad Wisłą, handel zbożem). Drugim bogactwem tego kraju są źródła słone w **Ciechocinku**.

262. Brózda Środkowa sięga na południe, w kąt zawarty między Pilicą i Wisłą; jest to błotnista **nizina Radomska**, tak zwana od gubernjalnego miasta **Radomia**.

263. Bałtyckie Pojezierze jest krainą falistą; zagłębienia między wzgórzami zawierają liczne jeziora (np. **Wigry**) i bagna. W zachodniej części kraju, na wyniosłym brzegu Wisły, leży gubernjalne miasto **Płock**; w środkowym obszarze prawych dopływów Narwi, w okolicy lesistej, mieszkają tak zwani **Kurpie** (rys. 75), którzy niegdyś zajmowali się łowiectwem; obecnie trudnią się przemysłem leśnym i zbieraniem bursztynu w okolicach **Ostrołęki**. W północnej, malowniczej części Pojezierza, w dorzeczu Niemna, leży gubernjalne miasto **Suwałki**, w pobliżu największego w Królestwie Polskim jeziora **Wigry**.

b) EUROPA WSCHODNIA.

RZUT OKA OGÓLNY.

Położenie i kształt wybrzeży.

264. Nizina Wschodnio - Europejska zajmuje cały wschód Europy, od oceanu Lodowatego do mórz: Czarnego i Kaspijskiego, oraz gór Kaukaskich, i od Uralu do morza Bałtyckiego i wschodnich Karpat; między zaś temi ostatniemi i Bałtykiem przechodzi nieznacznie w **Nizinę Polską**.

265. Ocean Lodowaty wrzyna się tu w ląd **morzem Białym**, które odcina półwysep **Koła**; morza te, z powodu lodów nie mają wielkiego znaczenia dla żeglugi. **Morze Bałtyckie** wrzyna się zatokami: **Botnicką**, **Fińską** i **Ryską** i stanowi drogę żeglarską do Europy zachodniej. **Morze Czarne** wrzyna się swą gałęzią, **morzem Azowskim** (cieśnina **Kerczeńska**), tworząc półwysep **Krymski**, i stanowi drogę do Europy południowej.

Niedogodnością mórz Bałtyckiego i Czarnego jest to, iż wyjścia z nich są wązkiemi cieśninami; zaś morze **Kaspijskie** jest zupełnie zamknięte, stanowi tylko wielkie jezioro.

Kształt powierzchni.

266. Nizina Wschodnio-Europejska posiada na swych skrajach **łańcuchy górskie**: na południo-zachodzie wschodnie **Karpaty**, na północo-zachodzie **Skandynawskie**, na południu **Kaukaskie**, z ich przedłużeniem na półwyspie Krymskim, **górami Taurydzkiemi**, na wschodzie **Uralskie**.

267. **Góry Uralskie** ciągną się w południkowym kierunku od oceanu Lodowatego (**cieśniny Wajgackiej**) do okolic morza Kaspijskiego, gdzie obniżają się znacznie, pozostawiając wolne przejście z nizin azjatyckich do europejskich (**Brama Narodów**); lecz i w środkowej swej części, około Ekaterynburga, Ural zniża się znacznie, pozwalając na łatwą komunikację między Europą i Azją. Najwyższe szczyty Uralu sięgają tylko do wysokości 1700 metrów, przytym Ural tylko od strony azjatyckiej, gdzie spada stromo, czyni wrażenie prawdziwych gór. Ku stronie zaś europejskiej pochyła się zwolna, przechodząc pagórkami w równinę.

268. We wnętrzu niziny Rosyjskiej niewiele miejsc wznosi się ponad 300 metrów, a i te, przechodząc bardzo powoli ku okolicom niższym, nie czynią wrażenia gór, wyjąwszy na wybrzeżach rzek.

Największe wzniesienia niziny Rosyjskiej ciągną się na przedłużeniach tych dwóch wyżynowych pasów, któreśmy poznali na nizinie Europy Środkowej: pasy **Północny** i **Południowy** sięgają tu do Uralu. Pasy te jednak nie mają tutaj takiej ciągłości, są szeroko poprzerywane dolinami rzecznyemi; natomiast pas północny łączy się z południowym za pomocą płaskiej, obszernej **wyżyny Mo-skiewskiej**, albo **Centralno-Rosyjskiej**.

269. Pas Północny składa się z trzech części: na zachodzie, między Niemnem i Dźwiną, jest to **Baltyckie (Litewskie) Pojezierze**; we środku jest to **wyżyna Wałdajska**, (łącząca się na południu z Moskiewską) ważną z tego względu, iż tu **biorą początek najważniejsze rzeki** niziny Rosyjskiej, rozplywając się w różne strony (podobnie jak z St. Gotarda): **Dniepr** na południe, **Dźwina** na zachód, **Newa (Łowat)** na północ, **Wołga** na wschód. Wschodnią część pasa północnego, sięgającą Uralu, stanowią **Uwały**, na dziale wodnym między **Wołgą i Dźwiną Północną**.

270. Pas Południowy składa się z czterech oddzielnych części: z żyznej **wyżyny Podolskiej**, na zachodzie, stanowiącej przedłużenie wyżyny znanej nam już w Galicji; z bogatej w węgiel kamienny **wyżyny Donieckiej (Donieckij Kriaz)**, nad rzeką tegoż nazwiska; wreszcie—ze stepowych bezpłodnych wyżyn, rozciągających się na prawym brzegu Wołgi (**góry Wołżańskie**) i za Wołgą do Uralu (**Obszczyj Syrt**).

Z powodu tych wzniesień powstały tu mniej więcej odosobnione niziny, i tak: na północ pasa Północnego ciągnie się nizina **Północna**, której część południowo-zachodnia nosi nazwę **Nadbałtyckiej**, część północno-wschodnia — **Arktycznej**; w środku między pasem Północnym i Południowym, na zachód wyżyny Środkowej, leży nizina **Naddnieprzańska**; na wschód tejsze wyżyny—**Nadwołżańska**; na południe pasa Południowego ciągnie się na zachodzie nizina **Czarnomorska**, a na wschodzie—**Kaspijska**; część tej ostatniej stanowi depresję. Morze zalewało dawniej całą nizinę Nadkaspijską a cofając się ku południowi, woda pozostała w zagłębieniach dawnego dna, utworzyła jeziora słone, zasilane ubogimi w wodę rzekami wewnątrz.

W o d y.

271. Główny europejski dział wodny, biegnący w zachodniej Europie po górach, zstępuje z Karpat między

źródłami Sanu i Dniestru i biegnie przez nizinę Wschodnio-Europejską w kierunku północno-wschodnim do Uralu u źródeł **Peczory**; tym sposobem rzeki niziny Wschodnio-Europejskiej należą do dwóch głównych pochyłości: **północno-zachodniej** i **południowo-wschodniej**.

272. Do pochyłości północno-zachodniej należą: tylko co wspomniana **Peczora** oraz **Dźwina Północna**; pierwsza uchodzi wprost do oceanu Lodowatego, druga do morza Białego.

Ważniejsze są rzeki, uchodzące do Bałtyku, mianowicie: **Newa**, wypływająca jako **Łowat** z wyżyny Wałdajskiej; Newa jest odpływem dwóch największych słodkowodnych jezior Europy: **Ładogi** i **Onegi**, i uchodzi do zatoki Fińskiej; **Dźwina Zachodnia**, uchodząca do zatoki Ryskiej oraz **Niemen**, uchodzący pod nazwą **Memel** w Prusach do zatoki Kurońskiej.

273. Do pochyłości południowo-wschodniej należą rzeki czarnomorskie: **Dniestr**, rzeka Karpacka, której bieg górny jużśmy poznali na Nizinie Polskiej; **Dniepr**, płynący w południowym kierunku z lekkim esowatym wygięciem, przyjmuje z lewej strony **Desnę**, a z prawej **Berezynę**, łączącą się kanałem **Berezyńskim** z systematem Dźwiny Zachodniej, i **Prypeć**, która kanałem **Ogińskiego** łączy się z systematem Niemna, a kanałem **Muchawieckim** z systematem Wisły (Bugiem). Dniepr, przerzynając się przez pasmo Uralsko-Karpackie, tworzy liczne niewielkie wodospady czyli tak zwane **porohy**. Trzecią rzeką czarnomorską jest **Don**, uchodzący do morza Azowskiego, płynie on równoległe do Dniepru i przyjmuje z prawej strony **Doniec**.

274. Największą rzeką południowo-wschodniego stoku i całej Europy jest kaspijska rzeka **Wolga** (rys. 76); wypływający z wyżyny Wałdajskiej, płynie ona z początku na wschód i tu przyjmuje z lewej strony kilka dopływów, łączących się kanałami z systematem Newy (np. **Szeksna**), z prawej zaś przyjmuje najznaczniejszy prawy swój do-

plyw **Okę** z **Moskwą**. Następnie **Wołga** zwraca się na południe; na początku tego biegu przyjmuje z lewej strony największy i najobfitszy w wodę swój dopływ, **Kamę**, zasilaną wodami uralskimi, poczym **Wołga** zbliża się znacznie do **Donu**, jak gdyby zmierzając do morza **Azowskie**

Rys. 76. Brzegi **Wołgi** pod **Carycynem**.

go, lecz nagle pod **Carycynem** skręca się na południow-schód i wpada do morza **Kaspijskiego**, tworząc rozgałęzioną deltę.

Tutaj też wpada rzeka **Ural**, wypływająca z południowej części gór **Uralskich**; **Ural** płynie wpoprzek «bramy narodów» i dlatego uważany jest za rzekę graniczną między **Europą** i **Azją**.

275. Rzeki niziny **Rosyjskiej** przewyższają długością rzeki **Europy** zachodniej, przytym mają bieg bardzo

powolny, wskutek niskiego położenia źródeł; są więc dogodne do żeglugi, która jednak jest przerywana przez długotrwałe pokrycie lodowe.

Klimat, rośliny i zwierzęta.

276. Nizina Wschodnio-Europejska, jak wiadomo, posiada klimat kontynentalny, to też wiatry, wiejące tu w lecie od zachodu i południo-zachodu, ogrzewają się silnie od ładu, wznoszą w górę, tam oziębiają się i skraplają swą wilgoć.

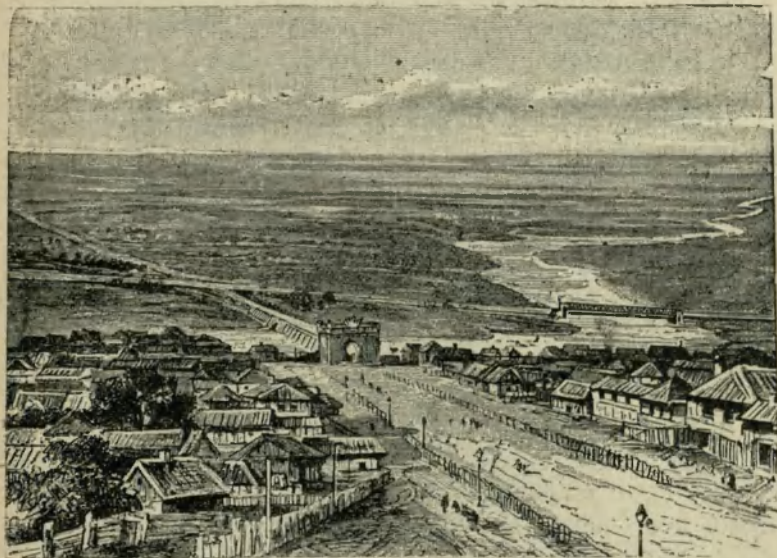
Padają tu więc deszcze przeważnie w lecie a w miarę posuwania się ku wschodowi i południo-wschodowi jest ich coraz mniej; panują tu też nieraz susze, powodujące nieurodzaj i głód wśród mieszkańców.

277. Nizinę Wschodnio-Europejską można więc podzielić na dwa główne obszary klimatyczne: na obszar zimniejszy i wilgotniejszy na północy, i obszar gorętszy i suchszy na południu.

Pierwszy sięga północną swą częścią w pas zimny i tam spotykamy rozległe tundry z hodowlą reniferów; południowa jego część jest cieplejsza i spotykamy też tam rozległe lasy (na północy iglaste, na południu liściaste), obfitujące w zwierzynę, dostarczającą futer; miejscami ziemię zdatną do uprawy zbóż i lnu, zwłaszcza w części zachodniej; w dolinach rzecznych rozciągają się bujne łąki z hodowlą bydła i koni.

278. Drugi obszar posiada w północnej swej części glebę czarnoziemną, bardzo żyzną, na której uprawiają pszenicę, buraki cukrowe i drzewa owocowe, a nieco dalej ku południowi także kukurydzę i tytuń.

W południowej części tego pasa rozciągają się niezmierzone obszary stepowe z hodowlą koni, bydła i owiec, w żyzniejszych zaś miejscach kwitnie uprawa arbusów oraz winorośli; nad morzem Kaspijskim spotykamy pu-

Rys. 77. Step nad Donem pod Nowoczerkaskiem.

stynie z nieodłącznym jej zwierzęciem, wielbłądem (dwugarbnym).

279. Pod względem politycznym, prócz części Rumunji (Mołdawji), nizinę Wschodnio-Europejską zajmuje jedno tylko państwo—**Rosja**.

Położenie i kształt powierzchni tego państwa poznaliśmy wyżej. Ludność Rosji Europejskiej wynosi przeszło 100 milionów na 100,000 mil kwadr., gęstość więc zaludnienia — 1000 mieszk. na 1 milę kwadr. Najrzadziej zaludniona jest daleka północ, gdzie rozciągają się wiecznie zamrażłe tundry, oraz południe, a szczególnie południo-wschód, gdzie z powodu suchości (klimat kontynentalny), rozciągają się nieurodzajne stepy. Najgęściej zaludniony jest środek państwa około starej stolicy (Moskwy), z powodu bardzo rozwiniętego przemysłu, oraz pas

żyznego czarnoziemiu, rozciągający się na południe od linii, przechodzącej przez ujścia Kamy i Desny i sięgający do południowego pasa stepowego.

280. Pod względem pochodzenia, ludność Rosji składa się przeważnie z **Rosjan** (prawosławnych), którzy się dzielą na **Wielkorusów**, zamieszkujących głównie środek Rosji, **Małorusinów**, zamieszkujących południo-zachód i po-

Rys 78. Małorusin orzący.

łudnie (do nich należą **Kozacy**), oraz **Białorusinów** nad górnym Dnieprem i Dźwiną Zachodnią. Reszta narodowości zamieszkuje skraje państwa: **Polacy** i **Litwini** na zachodzie, **Finnowie** na północy, ludy **Turecko-Tatarskie** na wschodzie i południo-wschodzie.

281. Głównym zajęciem mieszkańców jest rolnictwo: Rosja jest śpichlerzem Europy. Znacznie też rozwinięta jest hodowla bydła, szczególnie w pasie stepowym. Górnictwo rozwinęło się w Uralu i na wyżynie Donieckiej oraz Podolskiej. Przemysł rozwinięty jest głównie w środkowej części państwa (żelazny, bawełniany, wełniany i skórzany); produktami tego przemysłu Rosja prowadzi handel z Azją, podczas gdy produkty rolnictwa zbywa w Europie zachodniej.

Ryc. 79. Białorusini.

282. Pod względem politycznym Rosja stanowi cesarstwo, które wraz z posiadłościami azjatyckimi: Syberją, Turkiestanem i Kaukazem (**Rosja Azjatycka**), liczy do 140 milionów mieszkańców i obejmuje obszar przeszło 400,000 mil kwadratowych.

POSZCZEGÓLNE KRAINY.

Obszar Północny z Finlandją.

283. Część wschodnia tego obszaru, dorzecze Peczory, Dźwiny Północnej i Onegi, jest krainą w południowej części lesistą, w północnej błotnistą; mieszkańcy zajmują się łowiectwem, przemysłem leśnym i hodowlą re-

Ryc. 80. Krajobraz fiński.

niferów, a na wybrzeżu morza—rybołówstwem; rolnictwo udaje się tylko gdzieniegdzie w dolinach rzecznych, lecz i tu często cierpi od mrozów. Najważniejszym miastem tej części jest port **Archangielsk**, przy ujściu Dźwiny do morza Białego; podczas krótkiego lata, gdy morze jest wolne od lodów, prowadzi on handel z Europą północno-zachodnią. Dawniej, gdy Rosja nie opanowała jeszcze wybrzeży mórz dogodniejszych, Bałtyckiego i Czarnego, Archangielsk miał daleko ważniejsze znaczenie.

284. Część zachodnia, **Finlandja**, jest krainą skalistą i jeziorną, podobną do poblizkiego półwyspu Skandynawskiego. Mieszkańcami wnętrza kraju są Finnowie, na wybrzeżach mieszkają Szwedzi; oba narody wyznają religję protestancką.

Miasto główne **Helsingfors**, leżące nad zatoką Fińską, posiada uniwersytet; do Finlandji należą **wyspy Alandzkie**, zamykające z południa zatokę Botnicką.

Obszar Nadbałtycki.

285. Obszar ten posiada w północnej części ludność Fińską (**Estowie** w Estonji), w południowej Litewską (**Łotysze** w Liflandji i Kurlandji); wyższe stany składają się w znacznej części z **Rosjan** i **Niemców**.

Miasto główne **Petersburg**, przy ujściu Newy do zatoki Fińskiej, stolica Rosji (blisko 1 i pół miliona mieszkańców); ma klimat niezdrowy z powodu błót, ale położenie dogodne dla handlu: z Europą zachodnią łączy się przez Bałtyk, a z wnętrzem Rosji przez Nowę, która, jak wiadomo, kanałami łączy się z Wołgą (Nr. 289). Od strony morza broni Petersburga twierdza **Kronsztadt**, na skalistych wysepkach zatoki Fińskiej.

W górnej części dorzecza Newy, przy wypływie rzeki Wołchow (dalszy ciąg Łowati) z jeziora Ilmen leży **Nowogród (Wielki)**, niegdyś stolica pierwszych książąt ruskich, a następnie potężnej rzeczypospolitej handlowej.

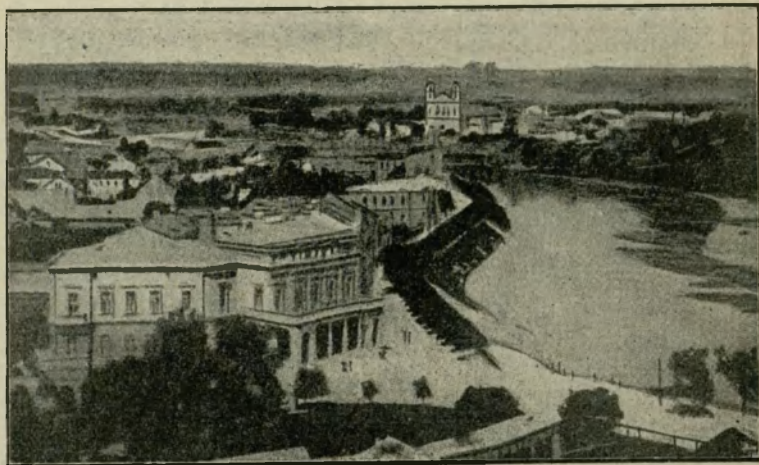
Ryga, przy ujściu Dźwiny do zatoki Ryskiej, zamkniętej przez wyspy **Oesel** i **Dago**, drugi w Rosji port nad Bałtykiem (blisko 300,000 mieszkańców). **Jurjew**, dawniej **Dorpat**, w pobliżu jeziora Pejpus, uniwersytet, do niedawna niemiecki.

Obszar zachodni.

286. Obszar ten (**Litwa i Białoruś**) zajmuje dorzecze górnej Dźwiny, górnego Dniepru (z Berezyną i Prypecią), oraz znaczną część dorzecza Niemna (Bałtyckie Pojezierze) jest siedliskiem Litwinów i Białorusinów.

W północnej wyższej jego części leżą najznacznieszsze miasta, szczególnie w dorzeczu Niemna: mianowicie

Wilno (rys. 81) w pięknej pagórkowatej okolicy (160,000 mieszk.), nad Wilją, prawym dopływem Niemna. Nad samym zaś Niemnem, w punktach jego zwrotów ku północy i zachodowi, leżą: **Grodno** (w pobliżu **Druskieniki**, z wodami mineralnymi) i **Kowno** przy ujściu Wilji do Niemna (malownicza «Kowieńska Dolina»).

Rys. 81. Wilno.

Miasta te były dawniej fortecami Litwinów przeciw Krzyżakom; obecnie są krzyżownicami dróg kolejowych, przytym Kowno jest obwarowane.

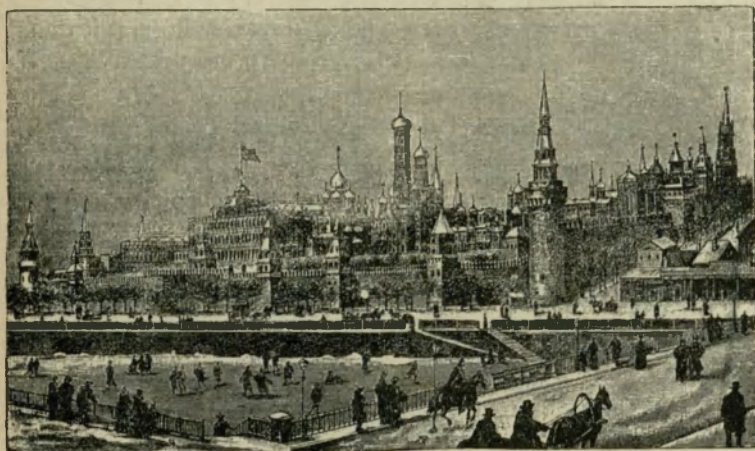
W dorzeczu Dźwiny leży gubernialne miasto **Witebsk**, w punkcie największego zbliżenia Dźwiny do Dniepru, i **Dźwińsk**, dawniej **Dynaburg**, forteca, w punkcie, gdzie Dźwinę przecina kolej Warszawsko-Petersburska.

287. Na dorzeczu Dniepru. Nad górnym Dnieprem, gdzie rzeka ta zbliża się do Dźwiny pod Witebskiem, leży **Smoleńsk**. Miasta te z powodu zbliżenia się tych rzek od bardzo dawna prowadziły z sobą handel ożywiony.

Nad dopływami Prypeci leżą: **Mińsk** (blisko 100,000 mieszk.) w punkcie przecięcia kilku kolei żelaznych i **Pińsk** (miasto główne Polesia), które swe znaczenie zawdzięcza kanałowemu połączeniu Prypeci z Niemnem i Wisłą (Bugiem). Nad Bugiem, na przecięciu kolei żelaznych, leży silna forteca **Brześć Litewski**.

Obszar środkowy.

288. Jest to główna siedziba Wielkorosjan; tutaj we środku państwa, nad rzeką Moskwą, lewym dopływem

Ryc. 82. Moskwa (Kreml).

Oki, leży miasto **Moskwa** (rys. 82), stara stolica Rosji (przeszło 1 milion mieszkańców), ze starą fortecą **Kreml**em i licznymi cerkwiami. Punkt przecięcia licznych kolei żelaznych, ognisko handlu wewnętrznego i przemysłu.

Drugim starym i przemysłowym miastem tego obszaru jest **Włodzimierz** nad Kłazmą, drugim lewym dopływem Oki. Przy ujściu Oki do Wołgi leży **Nizszy Nowogród**

(100,000 mieszk.), słynny z **jarmarków**, gdzie Europa i Azja wymieniają swoje towary. Na południe od Oki leży przemysłowe miasto **Tuła** (przeszło 100,000 mieszk.— przemysł żelazny, samowary); na północy zaś, w najpółnocniejszym punkcie Wołgi, leży bardzo ważna przystań **Rybińsk**, który swe znaczenie zawdzięcza wyżej wspomnianym kanałowym połączeniom Wołgi z Newą.

Obszar Uralski czyli Górniczy.

289. Obszar ten obejmuje dorzecze Kamy, między Wołgą i Uralem, jest zamieszkały przez ludy Fińskie i Turecko-Tatarskie. Największym miastem jest **Kazań** (przeszło 130,000 mieszkańców), nad Wołgą, nieco powyżej ujścia Kamy. Nad Kamą leży **Perm**, ważna przystań, skąd prowadzi droga przez niską środkową część Uralu do górniczego miasta **Ekaterynburga**, leżącego już po wschodniej, azjatyckiej stronie Uralu. Nad górną Kamą znajdują się liczne warzelnie soli.

Obszar czarnoziemny albo rolniczy.

290. Obszar ten obejmuje przeważnie pasmo Uralско-Karpackie. W zachodniej, żyzniejszej części tego obszaru, zamieszkałej przez Małorusinów, najważniejszym miastem jest **Kijów** (rys. 83), na prawym wyniosłym brzegu Dniepru, naprzeciwko ujścia Desny (250,000 mieszk.), niegdyś polityczne i religijne ognisko Rusi. Miasto i jego okolice słyną z wyrobu konfitur i nalewek. Poniżej, na początku porohów dniewprowych, leży **Ekaterynosław** z kopalniami żelaza i przemysłem żelaznym (przeszło 120,000 mieszk.). Na południo-zachód Kijowa leży **Berdyczów**, zamieszkały w znacznej części przez Żydów, ognisko handlu z pobliską Galicją. **Żytomierz**, w malowniczej okolicy nad Teter-

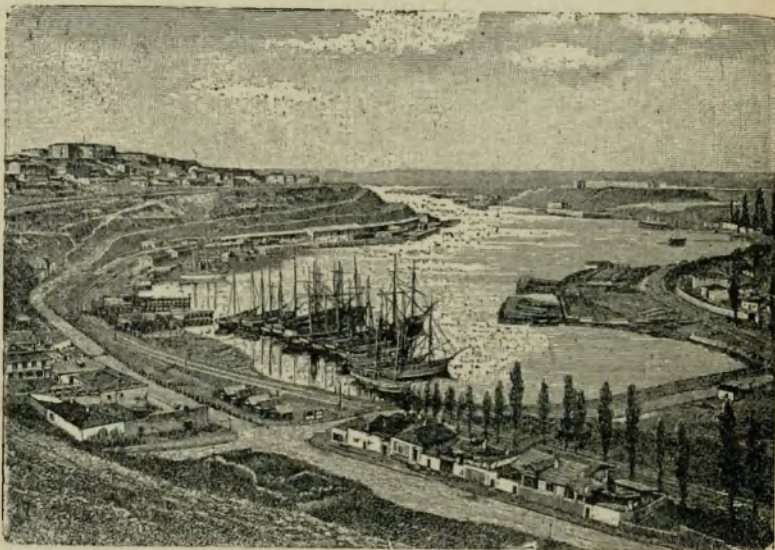
Ryc. 83. Kijów.

wem i **Kamieniec Podolski**, na wyniosłej skale w pobliżu Dniestru, słynny w wojnach Polaków z Turkami; oba są miastami gubernialnymi (gubernji Wołyńskiej i Podolskiej). Znacznie na południu, na przejściu do obszaru stepowego, leży **Kiszyniew** (przeszło 100,000 mieszk.), miasto główne **Bessarabji**, handel owocami. Na wschód Dniepru, w pobliżu Dońca na krzyżownicy dróg—**Charków** (blizko 180,000 mieszk.). Nad Wołgą leży ważna przystań zbożowa **Saratów** (blizko 140,000 mieszk.).

Obszar stepowy czyli pasterski.

291. Obszar ten zajmuje południowy skraj Rosji Europejskiej. Leżąc na dawnej drodze hord barbarzyńskich z Azji do Europy (Brama Narodów), posiada lud-

ność bardzo mieszaną. Najważniejsze miasta są portowe: **Odesa** nad morzem Czarnym (przeszło 400,000 mieszk.), główny port wywozu zboża z obszaru czarnoziemnego. **Nikołajew**, port wojenny nad połączonymi szerokimi ujściami (**limanami**) Dniepru i Bohu. Drugi port wojenny,

Ryc. 84. Sewastopol.

Sewastopol (rys. 84), leży na **południowym wybrzeżu Krymu**, który pod względem klimatu i roślinności, różni się od reszty obszaru stepowego, a zbliża do krain nadśródziemnomorskich.

Nad morzem Azowskim leżą znów porty zbożowe, mianowicie **Taganrog** i **Rostow** (120,000 mieszk.), w okolicach ujścia Donu.

W południowo-wschodniej, najsuchszej, prawie pustynnej części obszaru stepowego, przy ujściu Wołgi do morza Kaspijskiego leży **Astrachan**, port handlujący rybami i kawiozem (przeszło 100,000 mieszkańców).

× Jaki jest kierunek pasa górskiego nadśródziemnomorskiego, jakie są jego góry najwyższe i jaki jest stosunek ich wysokości do Himalajów?

Jakie odnogi wysyłają Alpy i w jakim kierunku odnogi te się ciągną?

× Czym oddzielone są od siebie odnogi Alp?

Jakie góry spotykamy jeszcze w Europie, prócz wyżej wymienionych?

Jakie wyniosłości ciągną się na nizinie Wschodnio-Europejskiej?

Jaki wpływ wywarła różnorodność ukształtowania powierzchni na rozwój linii brzegowej?

Jak ciągnie się dział wodny europejski?

Na jakie stoki dzieli Europę główny jej dział wodny i do jakich mórz płyną jej rzeki?

Czym różnią się rzeki zachodnio-europejskie od wschodnio-europejskich?

Jaki jest rozkład jezior w Europie?

Czym odznacza się Europa pod względem klimatycznym od innych części świata?

Czemu zawdzięcza Europa swą przewagę pod względem klimatycznym?

Jak dzielimy Europę pod względem klimatu i dlaczego?

Czym odznacza się pas nadśródziemnomorski, czym zachód i wschód reszty Europy pod względem klimatycznym?

Na jakie pasy dzielimy Europę pod względem roślinności i czym odznacza się każdy z tych pasów?

× Jakimi równoleżnikami mniej więcej odgraniczone są te pasy?

— Czym odznacza się Europa pod względem fauny od innych części świata i dlaczego?

Jaki wpływ wywarł człowiek na faunę i florę Europy?

Jaka jest gęstość zaludnienia w Europie i jaki jest jej rozkład?

Do jakich ras należą mieszkańcy Europy?

Na jakie grupy narodowości dzielimy ludność Europy?

Jak dzielimy tę ludność pod względem religii?

Jakie warunki geograficzne uczyniły Europę najbardziej ucywilizowaną częścią świata?

Jakie czynniki wpłynęły na rozprzestrzenienie się Europejczyków w innych częściach świata?

Jak rozmieściły się narodowości i państwa (wymienić je z mapy) w Europie, czym różni się pod tym względem zachód od wschodu i dlaczego?

Jakie narody wzięły najpierw udział w kolonizacji i dlaczego?

Oznaczyć położenie półwyspu Bałkańskiego względem Europy i względem sąsiednich części świata.

Jak można podzielić półwysep Bałkański pod względem kształtu wybrzeży i czym się te części od siebie różnią?

Co wiemy o wyspach morza Egejskiego?

Jak dzielimy półwysep Grecki i dlaczego?

Czym odznacza się półwysep Bałkański pod względem kształtu powierzchni?

Jakie systematy górskie wchodzi w skład półwyspu Bałkańskiego i jakie są ich kierunki?

Z jakich części składa się systemat zachodni i co wiesz o nim?

Jakie są południowo-wschodnie rozgałęzienia Pindu i jakie mają znaczenie historyczne?

Jakie warunki komunikacyjne posiada wybrzeże zachodnie półwyspu Bałkańskiego i dlaczego?

Z jakich części składa się systemat wschodni i co wiesz o płynących tu rzekach?

Jaka kraina rozciąga się między obu głównymi systematami półwyspu, jakie ma znaczenie i dlaczego?

Jakie jeszcze góry prócz powyższych leżą na półwyspie Bałkańskim?

Jaki jest klimat półwyspu Bałkańskiego, jak można go pod tym względem podzielić i dlaczego?

Co wiesz o roślinach i zwierzętach tego półwyspu?

Jaka ludność zamieszkuje półwysep Bałkański i skąd przybyła?

Dlaczego ludność tego półwyspu jest bardzo różnaita pod względem pochodzenia?

Jaki wpływ wywarły warunki geograficzne Grecji na zajęcia jej mieszkańców?

Jakie kraje zajmują północno-zachodnią część półwyspu i jakie formy powierzchni wchodzi w ich skład?

Jaki jest charakter przyrody tych krain i czego one dostarczają?

× Czym odznacza się ludność wybrzeży Dalmacji i czemu to zawdzięcza?

Jakie spotykamy tu na wybrzeżu ważniejsze miasta, jakie one mają znaczenie i dlaczego?

Jaki wpływ wywarło panowanie tureckie na ludność tutejszą?

Jaki kraj leży na południo-wschodzie Hercegowiny i jakim warunkom geograficznym zawdzięcza swą niepodległość?

Oznaczyć położenie Serbji, z jakich części składa się ona pod względem kształtu powierzchni i jakie znaczenie ma rzeka tu płynąca?

Jakich produktów dostarcza ta kraina?

Co stanowi Serbja pod względem politycznym i jakie znaczenie ma główne miasto tej krainy?

Z jakich dwóch części składa się Rumunja? Oznaczyć ich położenie i kształt powierzchni, jaką zajmują.

× Jak powstała nizina Wołoska, jakich produktów dostarcza i dlaczego?

Gdzie leży główne miasto tej krainy, jakie ma ono znaczenie?

Oznaczyć położenie Bułgarji i wschodniej Rumelji, jakie zajmują one krainy fizyczne, jakich produktów dostarczają i dlaczego?

Jakie znaczenie mają rzeki tu płynące?

Jak leżą i czym odznaczają się ważniejsze miasta tych krain?

× Jaka kraina leży w dorzeczu dolnej Maricy i czym się odznacza?

Gdzie leżą główne miasta tej krainy i jakim warunkom geograficznym zawdzięczają swe znaczenie?

Oznaczyć położenie Macedonji; czym zajmują się jej mieszkańcy?

Gdzie leży główne miasto tej krainy, jakie ma znaczenie i dlaczego?

Jaki jest kształt powierzchni i przyroda Albanji i jak przyroda tego kraju wpłynęła na charakter jej mieszkańców?

Gdzie leżą główne miasta tej krainy?

Jakie krainy na półwyspie Bałkańskim należą jeszcze do Turcji?

Oznaczyć położenie Grecji; z jakich części składa się ta kraina?

Jakiego pochodzenia są dzisiejsi Grecy, czym różnią się od starożytnych i w czym są do nich podobni?

Jakim zmianom uległa Tessalja i czego dostarcza?

Jaka kraina stanowi najważniejszą część Grecji Środkowej i czym zasłynęły tutejsze miejscowości?

Z jakich części składa się Peloponez, czym różni się wewnątrz kraju od wybrzeży i dlaczego?

Jakie są tu ważniejsze miasta i czemu zawdzięczają swe znaczenie?

Jakie są ważniejsze wyspy Greckie i czym się odznaczają?

Jaka jest tu największa wyspa? Oznaczyć jej położenie i opisać jej przyrodę.

Oznaczyć położenie półwyspu Apenińskiego i jakie posiada on granice naturalne?

Porównać kształt wybrzeży półwyspu Apenińskiego i Bałkańskiego.

Jakie znaczenie ma morze Adrjatyckie dla żeglugi, gdzie leżą najważniejsze porty tego morza i dlaczego?

Z jakich części składa się półwysep Apeniński pod względem kształtu powierzchni?

Jaki jest układ rzek niziny Lombardzkiej i dlaczego?

Porównać nizinę Lombardzką z niziną Wołoską.

Przez jakie jeziora płyną lewe dopływy rzeki Po?

Jakim zmianom kierunku ulegają dopływy rzeki Po przy ujściu?

Czym różnią się prawe dopływy tej rzeki od lewych pod względem ilości wody i dlaczego?

Opisać kształt powierzchni właściwego półwyspu Apenińskiego.

Czym odznaczają się rzeki właściwego półwyspu i dlaczego?

Czym odznacza się wybrzeże zachodnie półwyspu pod względem zdrowotnym i dlaczego?

W jaki sposób człowiek wpłynął na osuszenie bagien, zw. Maremmy?

Czym różni się klimat niziny Lombardzkiej od klimatu właściwego półwyspu i dlaczego?

Co stanowi przerwę w wegetacji właściwego półwyspu Apenińskiego?

Jakie ludy zamieszkiwały na początku dziejów półwysp Apeniński?

Jakie warunki geograficzne wpłynęły na rozwój potęgi rzymskiej?

Jakie ludy i któredy wtargnęły na półwysp Apeniński po upadku państwa Rzymskiego?

Jakie są obecne stosunki polityczne na półwyspie Apenińskim?

Jaka jest średnia gęstość zaludnienia półwyspu?

Porównać gęstość zaludnienia półwyspu Apenińskiego z półwyspem Bałkańskim i Europą.

Jaki wpływ wywarła przyroda Włoch na człowieka?

Dlaczego we Włoszech nie rozwinął się przemysł?

Jakie krainy fizyczne wchodzi w skład Włoch północnych?

Jakie znaczenie miała ta kraina w historii?

Czym odznaczają się mieszkańcy Włoch północnych i jaki wpływ wywarli oni na swój kraj?

Na jakie krainy dzielimy Włochy północne i jakie znaczenie mają miasta tu leżące?

Które z miast Włoch północnych mają znaczenie handlowe, które obronne i jakim warunkom geograficznym zawdzięczają to znaczenie?

Jakie warunki geograficzne sprzyjały rozwojowi Wenecji?

Gdzie skoncentrowało się głównie życie Włoch środkowych i dlaczego?

Jakie krainy fizyczne wchodzi w skład Włoch środkowych?

Jakie krainy leżą we Włoszech środkowych i co wiesz o nich?

Jakie miasta leżą w Toskanji i czym się odznaczają?

Jakie warunki geograficzne przyczyniły się do rozwoju miasta Rzymu?

Jakie krainy leżą w południowej części Włoch i z czego słyną?

Czym jest ograniczona zatoka Neapolitańska? jaka grotą znajduje się w jej okolicy i czym się odznacza?

Co wiesz o Neapolu i Wezuwjuszu?

Jaka kraina zajmuje południowo-wschodnią część półwyspu Apenińskiego i jakie znaczenie mają miasta tu leżące?

Jaka kraina zajmuje południowo-zachodnią część półwyspu i czym się kraina ta odznacza?

Oznaczyć położenie Sycylii.

Jakie znaczenie ma położenie Sycylii?

Jaki jest kształt powierzchni tej wyspy?

Jakie znaczenie miała Sycylja dla dawnego Rzymu i dlaczego?

Jakie spotykamy ważniejsze miasta na tej wyspie i czym się one odznaczają?

Jakie jeszcze wyspy leżą w pobliżu półwyspu Apenińskiego i co wiesz o nich?

Oznaczyć położenie półwyspu Pirenejskiego względem Europy i Afryki.

Czym odznacza się kształt wybrzeży półwyspu Pirenejskiego?

Jaki jest kształt powierzchni półwyspu; w jakim jest związku z kształtem jego wybrzeży.

Oznaczyć położenie gór Pirenejskich; jakie one mają znaczenie dla półwyspu?

Jaki klimat posiada półwysep Pirenejski? Czym różni się pod tym względem wewnątrz od wybrzeży i dlaczego?

Jaką faunę i florę spotykamy na tym półwyspie?

W jakie skarby mineralne obfituje półwysep Pirenejski?

Jaka ludność zamieszkuje tę krainę obecnie, a jaka zamieszkiwała dawniej?

Jakie znaczenie miały dla tutejszych mieszkańców góry Kantabryjskie?

Jakie państwa znajdują się obecnie na półwyspie?

Jakie warunki geograficzne wpłynęły na wzrost tych państw, a jakie przyczyniły się do ich upadku?

Jaka jest gęstość zaludnienia półwyspu? Porównać ją z gęstością zaludnienia półwyspu Apenińskiego i Bałkańskiego.

Jakie krainy zajmują wewnątrz półwyspu Pirenejskiego i czym one się odznaczają?

Gdzie leżą główne miasta Kastylji i jakim warunkom geograficznym zawdzięczają swe znaczenie?

Jakie krainy leżą na północy półwyspu, jaka jest ich przyroda i czym odznaczają się miasta tu leżące?

Jaką krainę fizyczną zajmuje Aragonja? Czym kraina ta się odznacza i w jakich warunkach geograficznych leży jej główne miasto?

Czym odznacza się Katalonja i jakim warunkom geograficznym zawdzięcza ona swe bogactwo?

Jakie znaczenie ma główne miasto tej krainy?

Jakie krainy (prócz Katalonji) zajmują wschodnią część półwyspu?

W jakich warunkach odbywa się tu uprawa ziemi?

Jakie prowincje leżą na południu półwyspu, i jakie krainy fizyczne one zajmują?

Jakie znaczenie ma Andaluzja dla Hiszpanji i dla czego?

Gdzie leżą ważniejsze miasta Andaluzji i co wiesz o nich?

Jakie znaczenie miała Granada dla Maurów i dla czego?

Z jaką krainą półwyspu można ją pod tym względem porównać?

Co wiesz o ważniejszych miastach Granady?

Określić położenie Gibraltaru i jego znaczenie.

Gdzie leży Portugalja i jakie zajmuje krainy fizyczne?

Jakie spotykamy tu miasta ważniejsze i jakim warunkom geograficznym zawdzięczają one swe znaczenie?

W jakim pasie równoleżnikowym leżą południowe półwyspy Europy?

Jakie podobieństwa i różnice spotykamy w ich ukształtowaniu poziomym?

Jakie podobieństwa i różnice spotykamy między temi półwyspami pod względem kształtu powierzchni?

W jaki sposób powstały trzy północne niziny półwyspów?

Jaką jest analogia między kotliną Tessalji i Aragonji?

Ku jakiej stronie zwrócona jest główna pochyłość każdego z tych trzech półwyspów?

Jaki wpływ wywarł ten warunek geograficzny na dzieje tych krajów?

W jakim półwyspy te leżą pasie klimatycznym i czym się ten pas odznacza pod względem opadów?

Jaką spotykamy tu charakterystyczną roślinność?

Jaka jest charakterystyczna cecha gospodarstwa rolnego i od czego zależy?

Jak dzielimy każdy z półwyspów pod względem klimatycznym?

Jaka jest gęstość zaludnienia tych półwyspów i co na to wpłynęło?

Oznaczyć położenie wysp Wielkiej Brytanji.

Jak utworzyły się wyspy Wielkiej Brytanji?

Jaki jest kształt wybrzeży Wielkiej Brytanji, dlaczego zachód różni się pod tym względem od wschodu?

Jakie jest wzajemne położenie zatok?

Jak dzielimy krainę tę pod względem kształtu powierzchni?

Wskaż na mapie ważniejsze góry i niziny Wielkiej Brytanji; co wiesz o nich?

Jaki charakter posiada północna część gór Szkockich?

Jakie korzystne warunki posiadają rzeki Wielkiej Brytanji i które z nich są ważniejsze?

Co wiesz o kształcie powierzchni i rzekach Irlandji?

Czym odznacza się klimat Wielkiej Brytanji i dlaczego?

Która część tego kraju posiada najwięcej deszczów i dlaczego?

Z jakich narodowości składa się ludność wysp Wielkiej Brytanji?

Czemu zawdzięcza Anglja swą potęgę żeglarską i kolonialną, a czemu — rozwój przemysłu?

Co wpłynęło na znaczną gęstość zaludnienia wysp Wielkiej Brytanji?

Z jakich krain składają się wyspy Wielkiej Brytanji?

Na jakie części można podzielić Anglję i dlaczego?

Czym różnią się te części pod względem kształtu powierzchni, produktów i zajęć mieszkańców?

Jakie są ważniejsze miasta Anglji i jakie warunki geograficzne przyczyniły się do ich rozwoju?

Z jakich części pod względem kształtu powierzchni składa się Szkocja?

Czym odznacza się każda z nich i jakie znaczenie mają miasta tu leżące?

Jaką nazwę nosi jeszcze Irlandja i czemu ją zawdzięcza?

Dlaczego Irlandczycy emigrują w znacznej liczbie do Ameryki?

Co wiesz o miastach Irlandji?

Oznaczyć położenie półwyspu Jutlandzkiego względem otaczających go krajów i mórz.

Czym różni się wschodnia część tego półwyspu od zachodniej pod względem charakteru wybrzeży i gleby?

Co wiesz o ukształtowaniu powierzchni tego półwyspu?

Jakie narodowości zamieszkują ten półwysep?

Jakie krainy polityczne wchodzą w skład półwyspu Jutlandzkiego i jak leżą względem siebie?

Jakie są zajęcia tutejszych mieszkańców i jakie jest położenie stolicy Danji?

Z jakich części składa się państwo Duńskie?

Jaka jest przyroda Islandji?

Czym zajmują się głównie mieszkańcy wysp Faroer?

Jaką komunikację spotykamy w południowej części półwyspu i dlaczego?

Jakie znaczenie mają miasta tu leżące?

Oznaczyć położenie i granice półwyspu Skandynawskiego.

Czym różni się wschodnia część półwyspu Skandynawskiego od zachodniej pod względem wybrzeży, kształtu powierzchni oraz rzek?

Gdzie zgromadziły się największe jeziora tej krainy? Jakież rzeki je przepływają i czym rzeki te się odznaczają?

Jak dzielimy półwysep Skandynawski pod względem klimatu i dlaczego?

Czym różni się część zachodnia półwyspu Skandynawskiego od wschodniej pod względem wysokości linii śnieżnej i jaka jest tego przyczyna?

Jaka ludność zamieszkuje ten półwysep i co stanowi on pod względem politycznym?

Gdzie osiedliła się głównie ludność Norwegii i jaka jest tego przyczyna?

Czym zajmowała się dawniej ludność wybrzeży, a czym zajmuje się obecnie i jakie warunki geograficzne przyczyniły się do tego?

Gdzie leżą najważniejsze miasta tej krainy i czym jest uwarunkowane ich znaczenie?

Gdzie leży Szwecja i jakich produktów dostarcza?

Która część Szwecji jest najbardziej zaludniona? i dlaczego?

Jak leżą główne miasta Szwecji i jakie jest ich znaczenie?

Jaką część Europy zajmuje Europa Środkowa?
Oznaczyć z mapy położenie i granice Alp.
Do jakich gór pod względem powstania zaliczamy Alpy?

Jak dzielimy Alpy ze względu na rodzaj skał?
Czym różni się pas północny od południowego?
Jakie znaczenie mają Alpy pod względem komunikacji?

Jakie są najważniejsze przejścia w Alpach i jakimi dolinami rzeczniemi są uwarunkowane?

Jak można podzielić Alpy?
Jakie znaczenie ze względu na rozkład rzek ma St. Gotard?

Przez jakie jeziora przepływają rzeki, biorące tu początek?

Jakie ważniejsze łańcuchy górskie rozróżniamy w Alpach?

Jaka główna dolina poprzeczna, a jaka podłużna dzieli Alpy wschodnie na części?

Do jakich gór przytykają skrzydła Alp swemi końcami?

Czym odznacza się skrzydło północno - wschodnie Alp, a czym południowo-wschodnie?

Co wiesz o Karście?

Jak rozciągają się Karpaty i z jakimi krainami graniczą?

Z jakich części składają się Karpaty i jak leżą części te względem siebie?

Jakie rzeki spływają z tych gór?

Jaka kraina leży na południe Karpat, jakie są jej granice i jakie rzeki ją zraszają?

Gdzie leżą góry Średnie Francuskie i nizina Francuska?

Z jakich części składa się południowa część gór Średnich Francuskich i jakie krainy dzielą ją od gór sąsiednich? (Alp, Pirenejów)?

Z jakich części składa się północna część gór Średnich Francuskich?

Jakie rzeki przepływają tę krainę? opisz ich biegi.

Oznaczyć położenie gór Średnich Niemieckich.

Z jakich dolin składa się zachodnie i wschodnie ograniczenie gór Średnich Niemieckich?

Jakie położenie zajmują góry Fichtel w górach Średnich Niemieckich?

Jak rozłożone są góry, wyżyny i rzeki gór Średnich Niemieckich względem Fichtelu?

Jakimi górami ograniczona jest każda z tych wyżyn po stronie zewnętrznej?

Określić położenie wyżyny Podalpejskiej i jej charakter.

Jak się dzieli wyżyna Podalpejska i jakie rzeki ją zraszają?

Jak dzielimy wyżynę Frankono - Szwabską i czym różni się jedna część od drugiej?

Jakie rzeki zraszają tę krainę?

Jakie góry ograniczają wyżynę Frankono - Szwabską i czym odznacza się część północna tego ograniczenia?

Jaka kraina przypiera od północo - zachodu do tego ograniczenia?

Jak dzieli się wyżyna Łupkowo - Reńska i jaki jest jej charakter?

Jakimi górami ograniczona jest wyżyna Czeska, gdzie leży ich najwyższy szczyt?

Jakie rzeki zraszają wyżynę Czeską?

Jaka kraina przypiera od południo - wschodu do Czech; co wiesz o niej?

Oznaczyć położenie i granice niziny Niemieckiej; jak ją dzielimy?

Opisać każdą z tych części.

Jakie rzeki płyną po tej nizinie i jaki jest ich główny kierunek?

Opisać bieg Elby; jakie podobieństwo posiada ona z Odrą?

Oznaczyć położenie i granice Niziny Polskiej?

Jak biegnie granica między ludnością polską i niemiecką na zachodzie?

Jaka część Karpat należy do naszego kraju? i jak ją dzielimy?

Jaka jest najwyższa część Karpat, gdzie leży i czym się odznacza?

Gdzie leży kraina Podkarpacka i jakie rzeki ją zraszają?

Z jakich części składa się Nizina Polska pod względem kształtu powierzchni?

Czym każda z tych części się odznacza — jak dzielimy każdą z nich?

Czym różnią się rzeki zachodniej części Niziny od wschodniej?

Jaka jest najważniejsza rzeka tej krainy? Opisać bieg tej rzeki, oraz jej dopływów.

Dlaczego Wisła ma kształt esowaty?

Z jakimi systematami rzeczniemi jest Wisła połączona i dlaczego?

Co wiesz o ujściu Wisły?

Gdzie leży Francja, jakie krainy fizyczne wchodzi w jej skład?

Jaka ludność zamieszkuje Francję i jaka jest jej forma rządu?

Jaka jest najważniejsza kraina Francji, jakie ma znaczenie jej miasto główne i dlaczego?

Jakie krainy leżą w północno-zachodniej Francji, jakie są ich miasta i jakie mają one znaczenie?

Skąd pochodzi nazwa Normandji?

Jaka kraina leży we wschodniej części dorzecza Sekwany, jaki jest jej charakter i jakich płodów dostarcza?

Co wiesz o Lotaryngji?

Jakie krainy leżą na północy i nad morzem, czym zajmują się tutejsi mieszkańcy i dlaczego?

Jakie są miasta tutejsze i jakie mają znaczenie?

Jakie krainy leżą na południo-zachodzie Francji, czym każda z nich się odznacza?

Jakie miasta leżą w tej części Francji i jakim warunkom geograficznym zawdzięczają swe znaczenie?

Na jakim dorzeczu leży Francja południowo-wschodnia, jakie krainy tu spotykamy, jakie z nich leżą na Alpach?

Czym odznaczają się miasta krainy Franche Comté?

Czym słynie Burgundja?

Czym odznaczają się krainy, leżące w obszarze dolnego Rodanu i co wiesz o ich miastach nadbrzeżnych?

Czym odznaczają się krainy, leżące na Alpach?

Oznaczyć położenie Szwajcarii; z jakich krain fizycznych ona się składa?

Jakie znaczenie ma St. Gotard dla rzek i komunikacji?

Jakie narodowości zamieszkują Szwajcarię i jak się rozmieściły?

Czym zajmują się Szwajcarowie i jakie warunki geograficzne wpłynęły na ich zajęcia?

Jaką formę rządu posiada Szwajcaria i jak dzieli się politycznie?

Jakie kantony leżą w Szwajcarii Francuskiej, czym zajmują się ich mieszkańcy i dlaczego?

Jakie znaczenie mają miasta, tu leżące?

Jakie kantony leżą w Szwajcarii Niemieckiej i jakie znaczenie mają ich miasta?

Jaka ludność zachowała się w dolinach górnego Innu i Renu i dlaczego?

Jaki kanton leży w Szwajcarii Włoskiej, czym się zajmuje jego ludność i jak leżą jego miasta?

Oznaczyć położenie Austro-Węgier.

Jakie granice polityczne Austro-Węgier zgadzają się z jej granicami naturalnymi, a gdzie wybiegają poza nie?

Jakie krainy fizyczne wchodzi w skład Austro-Węgier?

Jakie znaczenie ma Dunaj dla tego państwa?

Jakie jeszcze rzeki prócz Dunaju zraszają to państwo?

Jakie narodowości zamieszkują państwo Austro-Węgier i jak narodowości te się rozmieściły?

Dlaczego Austro-Węgry mają ludność tak różną?

Jakie są bogactwa tego państwa i jakie są zajęcia jego mieszkańców?

Z jakich części politycznych składają się Austro-Węgry?

Na jakie grupy krain naturalnych można podzielić Austro-Węgry?

Jakie kraje Austrii leżą na Alpach?

Na dorzeczu jakich rzek leży Tyrol? jakie znaczenie mają doliny rzeczne dla komunikacji tego kraju?

Jakie różnice spotykamy między północnym a południowym Tyrolem pod względem klimatu, ludności i jej zajęć?

Jakie znaczenie mają miasta, tu leżące?

Jaka część Austrii leży na wschód północnego Tyrolu, czego dostarcza i czym zajmuje się ludność tego kraju; jakie spotykamy tu miasta?

Gdzie leży Styryja, czym zajmuje się ludność tutejsza i jakie znaczenie mają miasta tu leżące?

Czego dostarcza Karyntja i czym trudnią się jej mieszkańcy?

Jakie charakterystyczne zjawiska geograficzne spotykamy w Krainie i dlaczego?

Czego dostarcza główne miasto Krainy?

Gdzie leży Istrja i jaką jest jej przyroda?

Jaki niekorzystny wpływ pod względem klimatycznym wywiera niekiedy Karst na wybrzeża Istrii?

Jakie znaczenie mają miasta Istrii?

Jakie kraje austriackie leżą na górach Średnich Niemieckich? które z nich leżą na wyżynie Podalpejskiej a które na wyżynie Czesko-Morawskiej?

Jaka jest tu najważniejsza linja komunikacyjna wodna, jaka — lądowa?

Gdzie leżą ważniejsze miasta Arcyksięstwa Austriackiego i jakim warunkom geograficznym zawdzięczają swe znaczenie?

Na jakich dorzeczach leżą krainy Sudeckie?

Jaką krainę fizyczną zajmują Czechy?

Jakie narodowości zamieszkują ten kraj i jak się one rozmieściły?

Czym zajmuje się ludność Czech i dlaczego?

Jakie są ważniejsze miasta Czech i jakie mają znaczenie?

Jaką krainę fizyczną zajmuje Morawja?

Czym się różni główny kierunek rzek Morawji i Czech i co ta różnica tu wskazuje?

Czym odznacza się Morawja i czym słyną jej ważniejsze miasta?

Do jakich krain fizycznych należy Śląsk Austriacki i jaką spotykamy tu narodowość?

Jak leżą ważniejsze miasta tej krainy i czym się odznaczają?

Na czym opiera się przemysł wełniany Śląska?

Z jakich krain fizycznych składają się kraje Karpackie Austrii?

Jakie formy powierzchni wchodzi w skład Węgier?

Jakich produktów dostarczają Węgry?

Jaki jest klimat tej krainy i dlaczego?

Dlaczego Węgry wydają wyborne wino?

Jaka ludność zamieszkiwała dawniej nizinę Węgierską, gdzie ona się jeszcze utrzymała i dlaczego?

Jaka ludność zamieszkuje obecnie Węgry i jakie jest jej główne zajęcie?

Z jakich krajów składają się Węgry i jak kraje te leżą względem siebie?

Czego dostarcza Górzysta Kraina Słowacka, jaka ludność ją zamieszkuje i czym zajmuje się ludność tej krainy?

Czym odznacza się Siedmiogród, dokąd i w jaki sposób odpływają jego wody?

Jakie narodowości zamieszkują Siedmiogród?

W jakich punktach leżą ważniejsze miasta tej krainy?

Jak dzielimy właściwą Nizinę Węgierską?

Co wiesz o miastach tej krainy?

Co jest niekorzystnego w położeniu Szegiedynu?

Czym odznacza się południowa część niziny Węgierskiej i czego dostarcza?

Gdzie leży Krocja i Sławonja; co wiesz o tych krainach i ich miastach?

Jakie krainy fizyczne i dorzecza zajmuje Galicja?

Na jakich różnicach polega podział Galicji na wschodnią i zachodnią?

Czym zajmuje się ludność Galicji na równinach, czym na Przedgórzach i czym w górach?

Jakie jest główne miasto Galicji zachodniej i jakim warunkom geograficznym zawdzięcza swój rozwój?

Czego dostarczają okolice Krakowa, leżące po prawej stronie Wisły?

Jak rozmieszczone są ważniejsze miasta Galicji i dlaczego?

Jakie znaczenie ma Przemyśl?

Jakie spotykamy miejscowości w pobliżu Tatr i czym się miejscowości te odznaczają?

Z jakich części składa się Galicja wschodnia i czym odznacza się każda z nich?

Jakie znaczenie mają ważniejsze miasta tej krainy?

Gdzie leży Bukowina i skąd pochodzi jej nazwa?

Co uwagi godnego spotykamy w głównym mieście tej krainy?

Między jakimi państwami leży Belgja i z jakich części składa się pod względem kształtu powierzchni?

Czym różnią się te części pod względem produktów, oraz zajęcia i pochodzenia ludności?

Czym odznacza się gęstość zaludnienia Belgji i dlaczego?

Jakie miasta leżą w Belgji, jak można je podzielić ze względu na ich znaczenie?

Jaką krainę zajmuje Holandja?

Co to są marsze?

Jakiego pochodzenia są Holendrzy?

Jaki wpływ wywarli oni na przyrodę Holandji?

Jakie jest główne zajęcie Holendrów?

Jakie są i jakie mają znaczenie miasta Holandji?

Jaką część Europy zajmują Niemcy?

Oznaczyć granice Niemiec.

Jakie formy powierzchni wchodzi w skład państwa Niemieckiego?

Jak dzielimy Niemcy pod względem kształtu powierzchni?

Jaki jest główny kierunek rzek niemieckich i jaka rzeka stanowi wyjątek pod tym względem?

Jakie narodowości mieszkają w Niemczech?

Jak dzielimy Niemców ze względu na ich język i religję?

Czym się zajmują głównie Niemcy i jak stoją pod względem kulturalnym?

Co przedstawiają Niemcy pod względem politycznym?

Jakie krainy fizyczne wchodzi w skład państwa Pruskiego?

Jakie prowincje Pruskie są zamieszkane przez Polaków i dlaczego?

Jakie prowincje Pruskie leżą na Pojezierzu Bałtyckim i jakie znaczenie mają miasta tu leżące?

Jakie dorzecze zajmuje prowincja Poznańska?

Jakie znaczenie miało niegdyś jezioro Gopło i miejscowości w pobliżu leżące?

Czemu zawdzięcza Poznań swe znaczenie?

Jakie krainy fizyczne wchodzą w skład Śląska Pruskiego i czym te części są z sobą związane?

Czym zajmuje się ludność wyżyny Śląskiej i dlaczego?

Jakie są warunki pracy tutejszych górników i jakiej są oni narodowości?

Jakich produktów dostarcza nizina Odry i czym odznaczają się tutejsze miasta?

Jaki przemysł rozwinął się w Sudetach i jakie miasto zasługuje tu pod tym względem na uwagę?

Jaka prowincja leży na zachód od Prus Zachodnich i pod jakim względem jest do nich podobna?

Jaki jest tu ważny port i czemu zawdzięcza swe znaczenie?

Jaka wyspa należy do Pomorza; co wiesz o niej?

Jaką część niziny Niemieckiej zajmuje Brandenburgja i jakie płyną tu rzeki?

W jakim punkcie niziny leży Berlin i jakie warunki geograficzne wpłynęły na jego rozwój?

Jakie spotykamy tu jeszcze ważniejsze miejscowości i czym się one odznaczają?

Jaką osobliwą krainę spotykamy w południowej części Brandenburgji, jaki jest jej charakter i jacy są jej mieszkańcy?

Jaki kraj leży na zachód Pomorza?

Jakie znaczenie miała Lubeka dawniej i dlaczego?

Jakie prowincje Pruskie zajmują południową część półwyspu Jutlandzkiego i czym są one oddzielone od ładu stałego?

Jakie prowincje leżą na zachód Elby, jakie zajmują dorzecze, i jaką przyrodę posiadają?

Jak są położone ważniejsze miasta tych prowincji?

Jakie prowincje przytykają do Harzu?

Jakich produktów dostarcza prowincja Saska?

Jakie tu są ważniejsze miasta i czym się odznaczają?

Jakie prowincje pruskie leżą na wyżynie Łupkowo-Reńskiej?

Dlaczego w tych prowincjach rozwinął się wielki przemysł, jakie jest jego główne ognisko?

Z jaką inną krainą Prus można je porównać?

Jak leży Kolonja?

Jakie miasta leżą w prowincji Hessen Nassau i jakie mają one znaczenie?

Z jakich krain fizycznych składa się królestwo Saskie i jakie rzeki tu płyną?

Gdzie leżą ważniejsze miasta tego państwa, i jakie mają one znaczenie?

Jakie formy powierzchni wchodzą w skład królestwa Bawarskiego i jakie dorzecza ono zajmuje?

Jaki jest charakter południowej Bawarii, na jakich drogach leżą ważniejsze miasta tego kraju i czym się odznaczają?

Na jakim dorzeczu leży Królestwo Wirtemberskie i z jakich form powierzchni się składa?

Czym odznacza się dorzecze Neckaru i jakie miasto tu leży?

Jakie małe księstwo spotykamy w obrębie Wirtembergji; co wiesz o nim?

Jakie Wielkie Księstwo leży na zachód od Królestwa Wirtemberskiego, dokąd sięga i jakie zajmuje formy powierzchni?

Czego dostarcza ta kraina, jak leży główne jej miasto i dlaczego?

Z czego znany jest Heidelberg?

Gdzie leży i jakie krainy fizyczne zajmuje Wielkie Księstwo Heskie?

Jak leżą ważniejsze miasta tej krainy i jakie mają znaczenie?

Gdzie leżą i jakie formy powierzchni zajmuje Alzacja Lotaryngja?

Jakim zmianom politycznym uległy te prowincje?

Jakich produktów one dostarczają i jakie znaczenie mają ich miasta?

Jaką część Niziny Polskiej zajmuje Królestwo Polskie?

Z jakich części składa się Królestwo Polskie pod względem kształtu powierzchni i jakie zajmuje dorzecza?

Jakie narodowości zamieszkują Królestwo Polskie i czym się zajmują?

Z czego składa się Królestwo Polskie pod względem politycznym?

Oznaczyć z mapy położenie Wyżyny Lubelskiej i jej granice?

Jakie rzeki przepływają Wyżynę i jaki wpływ na nią wywarły?

Czym odznaczają się doliny rzeczne tej Wyżyny i miasta tu leżące?

Jaki przemysł rozwinął się w południowej części Wyżyny i dlaczego?

Oznaczyć położenie Wyżyny Małopolskiej; z jakich części składa się ona pod względem kształtu powierzchni?

Jakie godne uwagi zjawiska geograficzne spotykamy w Jurze i dlaczego?

Jakie ważniejsze miasta tu leżą i jakie mają znaczenie?

Czym zasłynęła południowa część Jury Krakowskiej?

Jakie są najwyższe góry Królestwa Polskiego i co wiesz o nich?

Jakie powstały tu ważniejsze miejscowości i jakim warunkom geograficznym to zawdzięczają?

Jakie jest główne miasto gór Kielecko - Sandomierskich i czym się odznacza?

Oznaczyć położenie wyżyny Środkowej; czego dostarcza ta wyżyna i czym odznaczają się miejscowości tu leżące.

Gdzie leży Sandomierz i co wiesz o jego okolicy?

Jaka kraina leży na zachód Wyżyny Małopolskiej, czym zajmuje się ludność tutejsza i dlaczego?

Jakie znaczenie mają miasta tu leżące?

Jaki charakter ma Bródza Środkowa i z jakich części się składa?

Czym odznaczają się miejscowości, leżące na Podlasiu?

Gdzie leży Warszawa i jakim warunkom geograficznym zawdzięcza znaczenie swe i rozwój?

Czym odznaczają się okolice, leżące na zachód Warszawy i jaki się tu rozwinął przemysł?

Jaka kraina rozciąga się na południe Sochaczewa i Łowicza, jaka narodowość zamieszkuje ją głównie i czym się zajmuje?

Jakie leżą tu miasta i jaki mają charakter?

Co wiesz o Kaliszu?

Jaka kraina leży w północno-zachodnim kącie Królestwa Polskiego i jaki jest jej charakter? co wiesz o jej miastach?

W jakiej krainie leży Radom?

Jaki jest charakter Pojezierza i gdzie leżą ważniejsze miasta tej krainy?

Jaka ludność zamieszkuje środkową część Pojezierza? co wiesz o niej?

Oznaczyć położenie Niziny Wschodnio-Europejskiej. Jakie morza ograniczają Nizinę Wschodnio-Europejską i jakie mają one znaczenie dla żeglugi?

Jakie góry ograniczają tę krainę? Opisz góry Uralskie.

Jakie okolice Uralu są najdogodniejsze dla komunikacji między Europą i Azją i dlaczego?

Jakie wyniosłości ciągną się na Nizinie Wschodnio-Europejskiej i z jakich części się składają?

Jakie znaczenie ma wyżyna Wałdajska pod względem rozkładu rzek Wschodnio-Europejskich i z jakimi wyniosłościami Europy zachodniej można ją porównać?

Na jakie niziny została podzielona przez te wyniosłości Nizina Wschodniej Europy?

Jak biegnie dział wodny na Nizinie Wschodnio-Europejskiej i czym różni się od działu wodnego Zachodniej Europy?

Na jakie główne stoki podzieli się Nizina Wschodniej Europy?

Jakie rzeki i do jakich mórz spływają po tych dwóch stokach?

Opisz bieg ważniejszych rzek niziny.

Jakimi właściwościami różnią się rzeki Wschodniej Europy od rzek Zachodniej Europy?

Jaki klimat posiada ta nizina i dlaczego?

Czym odznacza się on pod względem opadów?

Na jakie pasy można podzielić Nizinę Wschodnio-Europejską pod względem klimatu?

Na jakie pasy roślinności dzielimy Nizinę Wschod-

nio-Europejską i w jakim związku podział ten znajduje się z klimatem?

Jakie zwierzęta występują w tych pasach, w związku z klimatem i roślinnością?

Co stanowi Nizina Wschodnio-Europejska pod względem politycznym?

Gdzie spotykamy najgęściej zaludnione obszary Rosji i dlaczego?

Jakie narodowości zamieszkują Rosję i jak się one rozmieściły?

Jakich produktów dostarcza ta kraina i czym zajmują się tutejsi mieszkańcy?

Jakie kraje prócz Niziny Wschodniej Europy należą jeszcze politycznie do Rosji?

Na jakie obszary dzielimy Nizinę Wschodnio - Europejską ze względu na położenie, klimat i produkty?

Na jakie części dzielimy obszar północny i czym odznacza się część wschodnia i jej główne miasto?

Jaki charakter posiada część zachodnia obszaru północnego i z jakim krajem można ją pod tym względem porównać?

Jakiego pochodzenia jest ludność tutejsza i czym się odznacza?

Jakie jest główne miasto tej krainy i gdzie leży?

Jakie narody zamieszkują obszar Nadbałtycki?

Gdzie leży stolica państwa Rosyjskiego i jakim warunkom geograficznym zawdzięcza swe znaczenie?

Jak leży Kronsztad względem stolicy państwa i jakie ma dla niej znaczenie?

Jakie jeszcze ważne miasta leżą w tym obszarze i co wiesz o nich?

Jakie dorzecza zajmuje obszar Zachodni i przez jakie narodowości jest zamieszkany?

Gdzie leżą ważniejsze miasta tego obszaru i czym się odznaczają?

Jakim warunkom geograficznym zawdzięcza swe znaczenie Witebsk i Smoleńsk?

Jaką część niziny Wschodnio - Europejskiej zajmuje obszar Środkowy i przez jaką narodowość jest głównie zamieszkany?

Gdzie leży główne miasto tego obszaru i jakim warunkom geograficznym zawdzięcza swe znaczenie?

Jakie znasz jeszcze ważniejsze miasta tego obszaru i co wiesz o nich?

Jakie dorzecze zajmuje obszar Górniczy i przez jakie ludy jest zamieszkany?

Gdzie leżą najważniejsze miasta tego obszaru i jakie mają znaczenie?

Jak rozciąga się obszar Czarnoziemny, czym się odznacza i czym zajmuje się głównie ludność tutejsza?

Gdzie leżą najważniejsze miasta obszaru Czarnoziemnego i co wiesz o nich?

Oznaczyć położenie obszaru stepowego.

Jaką ludność posiada on i dlaczego?

Jakie znaczenie mają miasta tu leżące?

Czym odznacza się południowa część Krymu i dlaczego?

Jakie stanowisko zajmuje Europa pod względem kulturalnym w stosunku do innych części świata?

Jakie warunki geograficzne przyczyniły się do tego?—Porównaj je z innymi częściami świata.

Jakie są najważniejsze i najdogodniejsze drogi, prowadzące z południa Europy na północ?

Oznaczyć z mapy rzeki, ułatwiające komunikację: 1) w kierunku równoleżnikowym; 2) w kierunku południkowym.

Jaki jest klimat Europy?

Poprowadź linię, któraby oddzieliła w Europie klimat morski od lądowego i objaśnij jej krzywiznę.

Jak się w Europie rozmieściły narodowości i państwa? Czym różni się pod tym względem wschód od zachodu i z jakimi warunkami geograficznymi rozmieszczenie to jest w związku?

Wskaż na mapie obszary z największą i najmniejszą gęstością zaludnienia.

Jaka jest przyczyna tej różnicy?

Jakie przebędziemy morza i oceany i jakie napotkamy porty, opływając całe wybrzeża Europy?

Jakie istnieją drogi wodne i jakie lądowe z południa Europy na północ?

Upiórca tego wyjątku

Am
Jan

(dop. Amm
(dop. Amayn

SPIS RZECZY.

EUROPA.

RZUT OKA OGÓLNY	<i>Str.</i> 5
----------------------------------	------------------

A) ROZGAŁĘZIENIA EUROPY.

Półwysep Bałkański.

RZUT OKA OGÓLNY	20
----------------------------------	----

POSZCZEGÓLNE KRAINY:

Dalmacja, Hercogowina i Bośnia	26
Czarnogórze	27
Serbja	28
Rumunja	28
Bułgarja	29
Rumelja czyli Tracja	29
Macedonja	30
Albanja	31
Grecja	32
Kreta albo Kandja	35

Półwysep Apeniński.

RZUT OKA OGÓLNY	36
----------------------------------	----

POSZCZEGÓLNE KRAINY:

Włochy Północne	42
Włochy Środkowe	44
Włochy Południowe	46
Wyspy Włoskie	48

Półwysep Pirenejski.

RZUT OKA OGÓLNY 50

POSZCZEGÓLNE KRAINY:

Hiszpanja 57

Portugalja 60

Wyspy Brytańskie.

RZUT OKA OGÓLNY 61

POSZCZEGÓLNE KRAINY:

Anglja 66

Szkocja 68

Irlandja 70

Półwysep Jutlandzki.

RZUT OKA OGÓLNY 71

POSZCZEGÓLNE KRAINY:

Danja 72

Szlezwig i Holsztyn 74

Półwysep Skandynawski.

RZUT OKA OGÓLNY 75

POSZCZEGÓLNE KRAINY:

Norwegja 78

Szwecja 79

B) LĄDOWY PIENŃ EUROPY.

a) Europa Środkowa.

RZUT OKA OGÓLNY 81

Alpy 81

Karpaty i nizina Węgierska 86

Góry średnie Francuskie i nizina Francuska 88

Góry średnie Niemieckie i nizina Niemiecka 90

Północne stoki Karpat i nizina Polska 97

POSZCZEGÓLNE KRAINY (PAŃSTWA).

	<i>Str.</i>
Francja	101
Francja Północna	102
Francja Południowo-Zachodnia	105
Francja Południowo-Wschodnia	106
Szwajcaria	108
Szwajcaria Francuska	109
Szwajcaria Niemiecka i Włosa	110
Austro-Węgry	113
Kraje Alpejskie	115
Kraje Karstowe	117
Kraje gór średnich niemieckich	118
Kraje Sudeckie	119
Kraje Karpackie	121
Belgia	125
Holandja albo Niderlandy	127
Niemcy	129

Niemcy Północne.

Królestwo Pruskie	131
Królestwo Saskie	139

Niemcy Południowe.

Królestwo Bawarskie	139
Królestwo Wirtemberskie	140
Wielkie Księstwo Badeńskie	141
Wielkie Księstwo Heskie	141
Alzacja i Lotaryngja	141

CESARSTWO ROSYJSKIE.

Królestwo Polskie	142
-----------------------------	-----

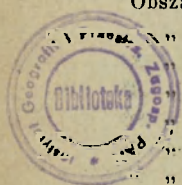
b) Europa Wschodnia.

RZUT OKA OGÓLNY	151
----------------------------------	------------

POSZCZEGÓLNE KRAINY:

Obszar Północny z Finlandją	159
Nadbałtycki	161
zachodni	161
środkowy	163
Uralski czyli Górniczy	164
czarnoziemny albo rolniczy	164
stepowy czyli pasterski	165

Pytania	167
-------------------	-----

Podatki Angielskie

Europa

Gibraltars
malta

Australiaja

Ład stary
Tasmanja

Idryj

Nowa Gwinea, part. dln

N. Zelandja

Przyacielskie

Tonga

Azja

Bornes

Ceylon

Indostan

(z Indochin

Birman

Malakka

Cypri.

Singapur

Hong-Kong

Ameryka

Afryka

Sudan Egipski

Senna Kapska

Lansibar

Transwal

Katal.

Oranja

Gambja

Somal.

W. Gwinea

W. Afryka

Ameryka

Ameryka Angielska

Kanada

W. Bahamskie

W. Bermudzkie (Letnie)

Jamayka

Induski

Afryka

Ameryka

Łato, Brylanty, Perła

Ameryka

Kaucuk - olwa

Ameryka

z. Gwamy

Ameryka

Azja

Indy - Perła, Rypsi,

Bawona

Ceylon. Kawa, Herbata

Ameryka

Kanada - perła - drzewo
fitra

Gwiano

Jamayki cukier, kawa, kaka

Niemcy

Góry niemieckie

<u>Północny</u>	<u>Łachodnie</u>	<u>Północne</u>	<u>Wschodnie</u>
Bogery.	(Reinskie	Harz.	Kurszawo
Szwarc-Bald.	(i Lufkowe	Las-Tuyn =	(Sudety
Jura-Szwalskie		gliniski	(i Olbrymu

Łąka kopalne

Żelazo, Beryl, cyna, sól, miedź, ołów, grafit, brun
kamen litograficzny, nafta.

Niziny

Niz. Niemiecka, niz. Gornego Renu, niz. Nemu.

Rzeki

Renu, Wisła, Odra, dopływy (Parta, Notec) Elba
dop. (Hawela, Szprea, Elster i Moddawa) Srebra
(Tulda, Werra) Ren, dop. (Men, Mozella, Dunaj, dop
Szawa, Inn) Regla

Kanady

[Odra - Warta - Wisła] 2 [Elba - Hawela - Odra]
3 [Szprea - Odra] 4 [Men - Dunaj] 5 [Ren - Me
6 [Ren - Doubs - Sekwanina] 7 [Kielce cz. Północne
Morze Północne - cz. Niemieckie - morze Bałtyckie

Wydawnictwa M. ARCTA w

115119

Chmielewski K. **Obrazy ziem polskich.** — monografie, wyjątki i piękniejsze opisy, z 60 rys. w opr. 1 20

Dzierżyński J. **Geografia Europy Zachodniej.** Z licznymi mapkami i rysunkami, w opr. 60

Haberlandt M. **Nauka o ludach.** Przełożyła Z. Ry-gier-Nałkowska. Z licznymi rycinami. — 75

Korzeński J. **Obce ludy, obce kraje.** Ciekawe opisy podróżników, podług czeskiego, opracowała Antoszka, z 69-ma rysunkami, w oprawie 1 —

Konopnicki G. **Wypisy geograficzne.** Cz. I. Wiado-mości ogólne z licznymi rycinami, w opr. — 50
— Cz. II. Australja, Ameryka, Afryka, Azja, z 20 rysun-kami, w opr. — 50

Łaganowski St. **Ziemia w opisach i krajobrazach.** Wypisy geograficzne. Wyjątki z podróży, prac geo-graficznych i przyrodniczych. Część I. Geografia o-gólna, z 100 rycinami, w opr. rb. 1.20 i 1 40
— Cz. II. Azja, Afryka, Ameryka, Australja, z 94 rysun-kami, w oprawie rb. 1.80 i 2 —
— Cz. III. Europa. Z licznymi rycinami, w opr. — —

Musiato-wicz L. **Geografia Królestwa Polskiego.** z mapą. — 30

Nałkowska A. **Geografia ziem dawnej Polski,** z licz-nemi rys. w tekście. Wyd. II kar. 1 —
— **Geografia szkolna (elementarna).**
Część I. Geografia ogólna. z 41 rys. — 70
— Część II. Geografia szczegółowa (Australja, Ameryka, Afryka, Azja). — 70
— Część III. Geografia szczegółowa Europy. — 85

Nałkowski W. **Geografia fizyczna** z 106-u rysunkami i 10-iu mapami, rb. 1.80, w opr. kart. 2 —
— **Geografia malownicza.** Opisy zebrane z wrażeń podróżników, z licznymi rycinami
Cz. I. Australja (z Polinezją), z 45 ryc, w opr. — 90
— II. Ameryka południowa, z 21 ryc. w opr. — 80
— III. Ameryka północna, z 37 ryc. w opr. — 80
— IV. Afryka z 53 ryc. w opr. — 90
— V. Azja. Syberja, z 42 ryc. w opr. 1 80
— **Geografia rozumowa.** Wydanie trzecie, z licznymi rysunkami i mapami 3 30
— **Mała geografia fizyczna,** z 3 mapami i 43 rys. — 40